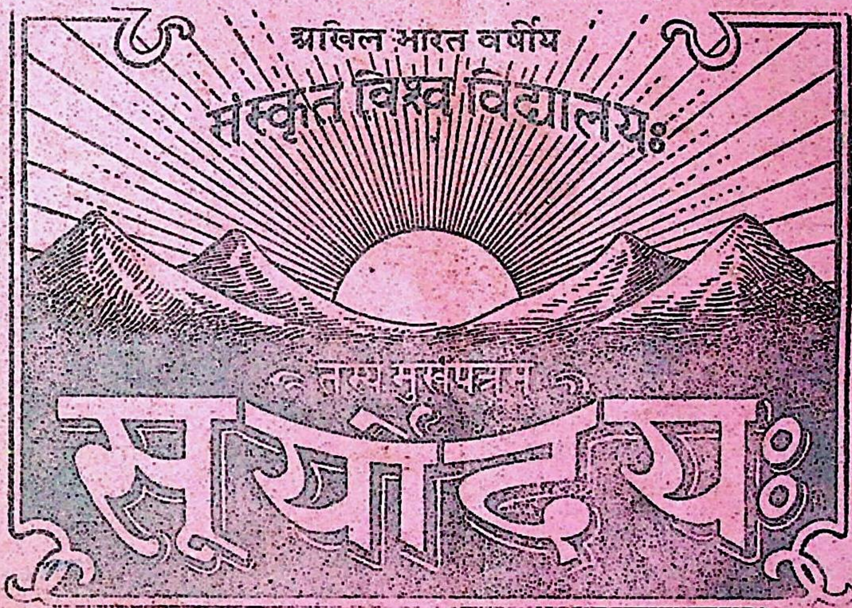
त्रयोदशो वर्षः]. आषाढ़-श्रावण-भाद्राश्विन-कार्तिक-पूर्णिमाः १९९४[१-२ ३-४-५ संख्याः



रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces and Bombay Presidency for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—

त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको

महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—

अवधेशप्रसाद शर्मा द्विवेदः ।

उद्गम—स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । बहिर्भारतम् ४) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय सूची।

सूर्योदयः।

त्रयोदशे वर्षे } आषाढ़-श्रावण-भाद्राश्विन-कार्तिक-पूर्णिमाः१९९३ { १-५-संख्याः

सम्पादकीया अभिप्रायाः।



अस्माकं त्रयोदशं वर्षम्।

द्वादश वर्षाणि यावद् यथासमयं यथाशक्ति सुरसरस्वत्याः, सनातनधर्मस्य च रक्षणार्थं संस्कृत-विदुषां गौरववर्द्धनार्थं संस्कृतविद्यार्थि-समुदाये नवजीवन-संचार-करणार्थञ्च सर्वदैव प्रयतमानस्यास्य 'सूर्योदयस्य' भगवतो विश्वनाथस्य परमेणानुग्रहेण द्वादश वर्षाणि व्यतीतानि। साम्प्रतं त्रयोदशे वर्षे सूर्योदयः स्वीयं पदमादधातीति परमहर्षास्पदमस्माकम्।

अस्मिन् शुभावसरे—ग्राहकानुग्राहकेभ्यो लेखकेभ्यः संरक्षकेभ्यश्च शतशो धन्यवादा दीयन्ते। येषामनुकम्पाबलेन एतावन्तं कालं सूर्योदयोऽयमविच्छिन्नं संस्कृतसरस्वत्याः समाराधनं विदधत् संस्कृत-पत्रेषु स्वीयं समुन्नतं स्थानमासादयति।

वर्तमानेऽस्मिन् समये संस्कृतपत्राणां संचालनं प्रकाशनं कीदृशं कठिनं विद्यते इति तन्मर्मज्ञा विद्वांसो जानन्त्येव। तत्रापि 'सूर्योदय'-समक्षे बहवः प्रत्यूहाः समागताः, यैरन्तरा अन्तरा एतत्प्रकाशने यथाभिलषितसौष्ठवादि-सम्पादनेऽपि महती बाधा समुत्पादिता। तथापि 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति प्राचीनोक्तिं समालम्ब्य आशान्विताः सन्तो वयं स्वकर्तव्यपालने बद्धादराः स्मः।

सम्प्रति द्विगुणोत्साहाः सूर्योदयसम्पादनबद्धपरिकराः सुलब्धैः लेखकदम्बैः पाठकान् प्रमोदयितुं पारयिष्यामो यदि यथापूर्वं लेखकमहोदया भावपूर्णैः वर्त्तमानदशाप्रतिस्पर्द्धिभिर्लेखै-रस्माननुग्रहीष्यन्ति।

अद्यत्वे भारतीया जनता विस्मृतस्वकर्तव्या विहापितर्षिजनवाक्य-विश्वासा विपथमेव सुपथं मन्यमाना अकर्तव्यमेव कर्तव्यमवगच्छति । यां देवभाषेति मत्वा प्राक्तना राजानो महाराजाः समादृतवन्तः, यत्र चानादिकालात् सर्वमपि भारतीयमितिवृत्तं निबद्धं विद्यते, राजधर्मः समाजधर्मो व्यवहारधर्म आचारधर्मः किं बहुना मानवं सर्वमपि कर्तव्यजातं यत्र निबद्धमुपलभ्यते, महाविज्ञानराशि श्चतुर्धा विभक्तो वेद ऋग्यजुःसामार्थवात्मना यस्यामेवोपलभ्यते, राम यण-महाभारतनामकं दिव्यभारतीयसंस्कृतिसंसूचकं ग्रन्थरत्नं यस्यामेव विद्यते, यत्र कौटिल्यमर्थशास्त्रं मानवं धर्मशास्त्रं भार्गवं बार्हस्पत्यञ्च राजशास्त्रं विद्यते, यस्यां भासकालिदासभवभूतिश्रीहर्षमाघभारवि-बाण-सुबन्धुप्रभृतयो महाकवयो नाटकादिदृश्यश्रव्यगद्यपद्यकाव्यप्रणेतारो विद्यन्ते । यस्यां सोमदेवदण्डिशङ्कराचार्य्य जगन्नाथाप्ययदीक्षितप्रभृतीनां निबन्धाः सन्ति, यस्यां कणादकपिलगौतमपतञ्जलिजैमिनिभरद्वा-जाङ्गिरोव्यासादीनां दर्शनसूत्राणि सन्ति, किमधिकं निवेदयामो यत्र च—

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः
धर्मशास्त्रं पुराणानि विद्याश्चैताश्चतुर्दश"

तस्या एव संस्कृतभाषायाः सम्प्रति कियाननादरो दृश्यते, सम्प्रति कीदृशी चावस्था विद्यते इति विद्वद्भिः विचारणीयम् । यस्या व्यक्तीकरणे लेखनी नैव प्रभवति ।

संस्कृतविदुषां छात्राणाञ्चेदानीं शोचनीयावस्था विद्यते । नास्ति तेषां काचन सुसंघटिता सभा । पठनवेलायां च ते केवलं पुस्तकमात्राध्ययनपरा भवन्ति । लोकवृत्तं व्यवहारवृत्तं ज्ञातुं नाध्यवस्यन्ति । यद्यपि दिनचर्या-ध्याये श्रीमता वाग्भटेनाभिहितम्—

"आचार्य्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ।
अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥" इति

परन्तु पठनकालेऽनधीत-लोकव्यवहाराः संस्कृतज्ञा श्छात्रा अध्यापन-काले कथमेकपदे लोकवृत्तं ज्ञातुं प्रभविष्यन्तीति भूयो भूयो वयं सर्वथा तामनुरुंध्महे संस्कृत-वाङ्मयसमाचार-पत्रादि पुराणेतिहासादिकं च पठि-तुम् । तच्चानायासमेव साम्प्रतं संस्कृतपत्रैः सम्पादयितुं पार्य्यते ।

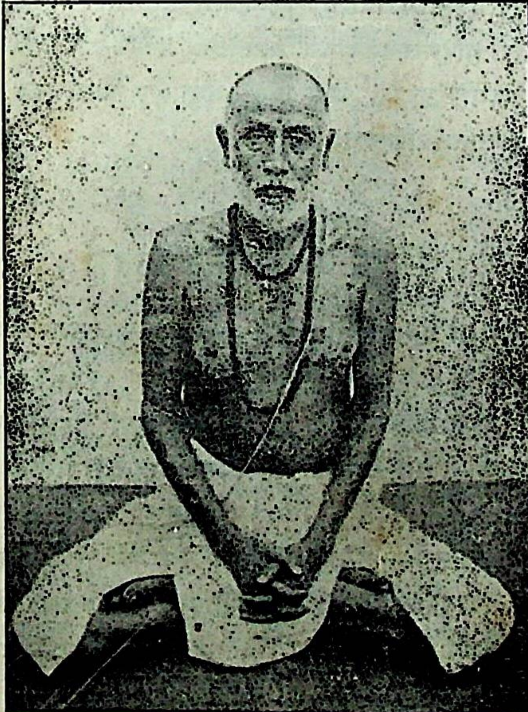
अद्य पुनरपि स्वीयनूतनवर्षारम्भे प्रतिपाठकमेकां ग्राहकसंख्यां सम्बर्द्धयितुं सम्प्रार्थ्य विस्तरात् विरमन्तोऽन्तर्य्यामिणं बद्धाञ्जलि प्रार्थयामहे यदस्मदीय-मुत्साहं संवर्द्धयन्सकलमप्यन्तरायं सर्वथा विलोपयन्निमं सूर्य्योदयं क्रमशः पाक्षिकं साप्ताहिकं दैनिकं कुर्य्यादिति ।

× × × ×

तर्कचूडामणीनामवसानम् ।

अहो विधातु वैंषम्यम् !

"सृजति तावदशेषगुणाकरम् पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह ! कष्टमपण्डितता विधेः ।"



व्यतीते आश्विने मासि अष्टासप्ततितमे वयसि नश्वरं शरीरं वाराणस्यां विहाय महामहोपाध्यायाः पण्डितान्नदाचरणतर्कचूडामणिमहोदयाः शिवलोकं प्रस्थिताः । इमे हि वैदुष्यस्य कर्मयोगस्य सदाचारस्याध्यात्मविद्यायाश्च प्रत्यक्षनिदर्शनान्यभूवन्निति तैः सह सङ्गन्तुं येषामवसरो मिलित आसीत्ते हि जानन्ति ।

एवम्भूता विद्वांसो विरला एव भवन्ति । ये हि सर्वाङ्गीणमभ्युदयं सम्पाद्य परलोकं प्रतिष्ठन्ते ।

"अत्यन्त-गुण-मेधावी चतुर्णामेव भाजनम् ।
अल्पायुरनपत्यो वा दरिद्रो वा रुजान्वितः ॥"

इति वाक्यस्य ते सर्वथा वैपरित्यमेवाचरितवन्तः । अत्यन्तगुणमेधाविनोऽपि इमे दीर्घजीविनः पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिशालिनश्चासन् । गार्हस्थ्योचितकर्मसाधनार्ह-पर्य्याप्तवित्तपरिपूर्णा नीरुजो योगानुष्ठानक्षपितमानसमलाः, अग्निहोत्रकृत्येन देवान्, आतिथ्येन मानवान्, विविधग्रन्थनिर्माणेन चार्षिसङ्घान् सप्तपर्यन्त ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्तोऽवसाने मोक्षपदमधिगवन्त इति अविस्मरणीयवैभवानामेवंभूतानामेव जीवनं सफलं भवति । प्रातःस्मरणीयानाम् अचिन्त्यचरित्रवैभवानाम् विद्वद् वराणामग्निहोत्रिणां कैवल्यभाजां महामहावैदुष्यजुषान्तेषां परिवारवर्गैः सह समवेदनां प्रकाशयन्तश्च तेषां स्मृतौ इमानि कतिपयाक्षरपुष्पाणि गृह्णन्तः श्रद्धाञ्जलि स्वरूपाणि समर्पयन्तो वयमपि तदीयविरहशोकाब्धि सन्ततुमभिलषाम इति ।

× × × ×

एकस्य धर्मात्मनो दानम् ।

स्वर्गीयाः श्री पं० वनवारी लालजीनागर-सबपोष्टमास्टरमहोदयाः (ग्रा० सिलाना पो० झज्झर जि० रोहतक) नितरामुदाराशया धर्मानुरागिणश्चाऽसन् । इमे श्रीभारतधर्ममहामण्डलतः प्रकाशमानस्य सूर्योदयनाम्नः संस्कृतमासिकपत्रस्य चिरकालं यावत् ग्राहका लेखकाश्चाऽभूवन् । अन्ततः १९३१ ईशवीये दिसम्बरमासस्य ३० दिने दिवङ्गतेषु तेषु, ३७ ईशवीये नवम्बरस्य १८ दिने पिण्डदानार्थं गयां गच्छन्तौ स्वर्गीय पण्डितमहोदयानां ज्येष्ठभ्राता श्री प० रामरक्षपालजी नागरमहोदयः, तदात्मजः श्रीदत्तजीनागरश्च भारतधर्ममहामण्डले समागतवन्तौ । आभ्यां स्वर्गीय पण्डितमहोदयस्येच्छाऽनुगत धार्मिक-कार्य-सहायतार्थं १००) शतरूप्यकाणि दत्तानि ।

वयं दातृमहोदयेभ्यस्तत्परिवाराय च सहस्रशो हार्दिकान् धन्यवादान् व्याहरामः । आशास्महे च यदन्येऽपि सनातनधर्माऽनुयायिनः सज्जना एतत्पुण्यकार्यमनुकरिष्यन्तीति ।

× × × ×

कलङ्कमोचनं नाटकम्।

एतन्नामकं नाटकं त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीकैः सर्वदर्शनाचार्यैः श्रद्धेय—पण्डितप्रवरश्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्यमहाशयैः विरचितं परम-मनोहरं पाठकानां मनोविनोदाय संस्कृतप्रणयिजनानामुपकाराय च मयाऽस्मिन्नेवाङ्के प्रकाश्यते। इतः पूर्वमपि 'सूर्योदये' अनेके कर्ममीमांसा-पुराण-रहस्य-संन्यासधर्मपद्धति-नामकग्रन्थाः प्रकाशिताः। परमाहंस्यास्यापि नाटक ग्रन्थस्य मनोहरत्वं प्रेयस्त्वञ्च भविष्यति इति सुदृढ़ोऽस्ति मे विश्वासः। सूर्योदयेन सममेकस्य अप्रकाशिताद्भुतग्रन्थस्यापि प्राप्तिरेतत्पत्रपाठकानां भवतीति न विस्मरणीयम्। आशास्यते सप्तभिरङ्कैः ग्रन्थस्यास्य समाप्तिः शीघ्रं स्यादिति।

(स० सम्पादकः)

× × × ×

श्रीमतो व्याख्यानवाचस्पते र्दीनदयालुशर्म्मणो महाप्रयाणे—

विदुषां शोकोच्छ्वासः।

[ले० विद्याकलानिधिः श्रीअमीरचन्द्र साहित्याचार्य्यः]

श्रवणे श्रवणे सुधाकिरां किल "वाचस्पति" कीर्तिसद्गिराम्।
विषमं विषमञ्जसाऽऽहितं कटु काकोदरसोदरेण हा!॥ १॥

अहहा! नतराजमण्डलः सुमनोमोदकरस्तमोहरः।
सततर्षिकुलाभिनन्दितोऽस्तमितो दीनदयालुभास्करः॥ २॥

अथवा दुरितै र्दुरात्मनां स्फुटितो भारतभाग्यभूधरः।
भवतः परमार्थशालिना मुदयास्तौ हि जगत्कृतोद्भवौ॥ ३॥

अधुना मधुनाऽपि संस्तुतं परमस्नेहयुतं कुतो वचः।
जगदारसयद्यदादरादमृतत्वाय सदा सुखाय च॥ ४॥

स्थिरता श्रुतिनिष्ठविप्रता धृतिमत्ता स्पृहणीयवक्तृता।
मृदुताऽतिविचारशीलता सममप्येकपदे लयं गतम्॥ ५॥

अपराध-परम्परा परा अपरागं जनयन्ति मानवाः।
परमीश्वरधर्मरक्षक! स्मर धर्म्मेण किमाश्रितं तथा॥ ६॥

विरुदं विरुदत्रयं जनस्तव गायन्नपि शान्तिमेष्यति।
परमं परमंतराकुलं कलयेत्कं नु मतं पुरातनम्॥ ७॥

न सनातनधर्म! धारयेरधुना धैर्यमये मनागपि।
नहि वाञ्छसि चेन्निराश्रयां भुवने कर्तुमहो कृतघ्नताम्॥ ८॥

भरताग्रजकृष्णशङ्करै, र्विरहाणां सहनेऽसि शिक्षितः।
परमाश्रयबाधने कथं क्षणमेकं तव जीवनं वरम्॥ ९॥
अथवा विजयस्व खिद्य मां सुचिरं जीवसखे! सुखं वसन्।
हरताद्विरहस्य वेदनां जगतामाकुलभावमर्जताम्॥ १०॥
भुवने तमसाऽऽविलीकृते हृदये शोकजवैः खिलीकृते।
सहसा पतिनेन हारितं पविना हन्त! न तद्विदारितम्॥ ११॥
जय पण्डितवर्य! शाश्वतं तव कीर्ति र्भुवनेषु राजताम्।
अधिगत्य निरन्तरां धृतिं जगती जीवतु सन्ततं यथा॥ १२॥

श्रीमतो व्याख्यानवाचस्पते र्दीनदयालु शर्मणो महाप्रयाणे

विदुषां शोकोच्छ्वासः।

(ले०—आयुर्वेदाचार्य हरिनन्दनः स्वामी, संस्कृतपाठशाला, पिलाणी)

क्षणेन च्छिण्वते रम्यं वाग्ध्योदयवल्लीयसे।
भूकम्पाय कृतान्ताय दूराद्रुच्चद्विषे नमः॥ १॥
तीर्थस्नानमपास्तमन्तमर्थितं दानं शुभे कर्मणि
विद्यारम्भसमाश्रयस्य च महान् विष्कम्भ एवोत्थितः।
मन्त्रस्त्रस्त इवाहताश्च न गृहा निष्ठां प्रतिष्ठा गता
इष्टं नष्टमितेऽस्तमद्य जगतां हा हन्त! वाचस्पतौ॥ २॥
(गुर्वस्ते कानिचित्कर्माणि निषिद्धानि तत्साम्येनोक्तिः)।
यस्मिन्गर्जति धर्मवत्परिषदः सन्मञ्चपञ्चानने
प्रागासन्नकुतोभया विवरणे नाचारसाराध्वनाम्।
तस्मिन्नेकपदेऽधुना द्युशिखराण्यारूढवत्याहते
श्रीमद्दीनदयालुशर्मणि धृतिं हा! कुत्र बध्नन्तु ताः॥ ३॥
आहूतः सुरसत्तमैः स परमं व्योमाधिरूढो भवान्
भूयोभावमितासि भव्यमधिकं तत्रोपदेशैर्गुरो।
लोकेऽस्मिन्नपि दुर्वियोगविधुर;निःस्वं यथा स्वं जनं
क्रोशन्तं कुशलाकृतिं धृतिमनुक्रोशेन संप्रापयेत्॥ ४॥

इत्थं स्थितोऽपि सुरपर्वणि दूरदृश्वा
पीयूषवर्षमिव भारतवर्षशार्षे।
अच्छां प्रयच्छतु दयादृशमीदृशीं या
धर्मं धनं च निरपायमयं निधेयात्॥ ५॥

केचन नूतन-समाचाराः ।

चीन-जापानयोर्युद्धम् ।

चीन-जापानयोर्युद्धं तत्रत्यपरिस्थितेर्भयङ्करता च न कस्यापि समाचार-पत्रपाठकस्याऽविदिते वर्तेते । शनैः शनैः जापानदेशीयाश्चीनमधिकुर्वाणा एव वर्तन्ते । अनुमानतोऽद्यावधि अष्ट लक्षमितानां चीननागरिकाणां संहारो जातः । तथापि चीनदेशीय-सेना सप्ततिक्रोशार्द्धं पङ्क्तिरूपेण युद्धार्थं स्थिता वर्तते । जापानसैनिका अपि सम्भवतः सार्द्धलक्षद्वयसंख्यका रणक्षेत्रे विराजन्ते ।

राष्ट्रीय महासभाया हरिपुराधिवेशनम्

अखिलभारतीय-महासभाया (कांग्रेस) हरिपुराधिवेशनमागामिनो फरवरीमासस्य १९, २०, २१, दिनेषु सम्पत्स्यते । तत्रत्यमुद्रणकार्यार्थमष्ट-सहस्ररूप्यकैर्नवीनं मुद्रणयन्त्रं क्रीतं वर्तते । नेतॄणां प्रतिनिधीनाञ्च कृते ४५ सहस्ररूप्यकैः खाद्य-पदार्थानां प्रबन्धो विहितोऽस्ति ।

× × × ×

संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनम्, (अमृतसर,)

अखिल भारतवर्षीय संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्यैकादशमधिवेशनं दिसम्बरमासे पञ्चनदप्रान्तस्य सुप्रसिद्धे "अमृतसर" नगरे भविष्यतीति संस्कृत भाषा विदां महान् प्रमोदावसरः । अधिवेशनेऽस्मिन् संस्कृतभाषायाः शिक्षा क्रमः संस्कृतभाषाया नव-साहित्यम्, भारतीयनवशिक्षाविधाने संस्कृतभाषायाः स्थानम्, प्राच्य प्रतीच्य-सुरभाषापठन पाठनप्रणाली चेत्यादिषु संस्कृत-साहित्य-समुन्नति-साधनेषु महत्त्वपूर्ण-विषयेषु विचारः कारिष्यते । विद्वांसः संस्कृतभाषानुशीलनो-न्नत्यै स्वस्वपरामर्शप्रेषणद्वारा सम्मेलनमनुगृह्णीयुरित्यपि प्रार्थितं वर्तते । सम्मेलन सम्बन्धे किंचिन्निवेदयितुमीहया "श्री प्रो० अर्जुननाथ एम० ए० वाइसप्रिन्सिपल, हिंदू महासभा कालेज, अमृतसर" इति सङ्केतेन पत्रव्यवहारो विधेयः ॥ इति ॥

संस्कृतभाषा कथं व्यवहारिकी भवेत् ? इति विषयमवलम्ब्य चिरका-लात् चर्चा श्रूयते संस्कृतविद्वत्समाजे । सम्मेलनस्यापि प्रारम्भतः अयमेव प्रधान-विषयः । परमद्यावधि न कोऽपि तादृशः सरलः पन्था निर्धारितो येन स्वल्पायासेन सर्वैरेव संस्कृताध्ययनं कर्तुं पार्येत । आशास्महे सम्मेलनेऽस्मि न्सम्मिलिता महीयांसो विद्वांसः सभ्या विचार्य संस्कृतप्रचाराय कमपि सरलं मार्गं निर्धारयिष्यन्तीति । अस्मन्नयेतु अयमप्येको विचारणीय विषयो वर्तते यत्साम्प्रतं प्रचलितानां—बीड़ी सिग्रेट, आलमारी, कोट, पतलून, लिफाफा,

तारीख, प्रभृतीनां शब्दानां व्यवहार एभिरेव शब्दैर्विधेयो नतनैर्वा निर्मित-संस्कृतशब्दैः ?

× × × ×

संस्कृत-भाषण-व्रतम् ।

अहर्निशं संस्कृत-ग्रन्थानामध्ययने विधीयमानेऽपि विद्यार्थिनां संस्कृत-भाषणावसरे कियत्काठिन्यमापतति ! इति प्रायेण संस्कृतविदो जानन्ति । यस्या भाषाया द्वादशवर्षपर्यन्तमध्ययनं विधीयते साप्यन्ततो भाषितुं नशक्यत इति वस्तुतो महान् विषादविषयः । अद्यावधि संस्कृत-च्छात्राणां शिरसि महान्खल्वेष कलङ्क-कालिमाऽऽसीत् । पर, प्रमोदस्येयं वार्ता यदिदानीं न्यूनतामिमां दूरीकर्तुकामाः केषाञ्चनद्विद्यालयानां विद्यार्थिबन्धवः संस्कृतभाषणस्य व्रतं विधाय समाजमुन्नेतुमीहन्ते । सांप्रतमेव पण्डितपत्रेऽयं समाचारो मुद्रितोऽवलोकितो यत् बलिया-मण्डलस्थ चन्दाडीहग्रामे स्थितायाः पाठशालाया माननीयैर्विद्यार्थिभिः संस्कृत भाषणस्य व्रतं विहितम् । प्रार्थयामहे, आशास्महे च यदन्य-विद्यालया-नामपि विद्यार्थिनः संस्कृतभाषणस्य व्रतं विधायाऽऽत्मनः संस्कृतभाषानुशीलनस्य च समुन्नतिं करिष्यन्तीति ।

× × × ×

अ० भा० वर्णाश्रम स्वराज्य सङ्घस्य महाधिवेशनं मद्रासे दिसम्बर मास-स्य २९, ३०, ३१, दिनेषु भविष्यति । तस्मिन्नेवाऽवसरेऽखिल भारतीयविद्व-त्परिषदोऽप्यधिवेशनं निश्चितमस्ति । अधिवेशनद्वयस्यास्य कृते महान् समुद्योगो विधीयते । परिषत्सम्बन्धे पत्रव्यवहारः श्री टी० एस० रामस्वामी अय्यर, ललिता सदन, रायपेटा, मद्रास, इति सङ्केतेन विधेयः । अस्यां परिषदि प्रचार्य्यमाणेषु विवादपूर्ण-धार्मिकविषयेषु सनातनधर्मावलम्बिभिः पण्डित-प्रकाण्डैस्तावको विचारो विधास्यते ।

श्री वासुदेवद्विवेदी "विनीत" साहित्याचार्यः काशी)

श्रीनारायण पञ्चाङ्गम् मू० ।)

सम्वत् १९९५ शाके १८६०

श्री पं० कैलासपति शर्मणा विरचितम् पञ्चाङ्गमिदं मकरन्दरीत्या निर्मितं विद्यते । अत्र तिथि-नक्षत्रादीनां मानं शुद्धं विद्यते । धार्मिकव्रतोत्सवादीनां निर्देशः प्रामाणिको धर्मशास्त्र पद्धत्या निर्णीतः प्रकाश्यते । अवश्य ज्ञातव्य विषयाणां सन्निवेशोऽपि साधुरीत्या मुद्रितो विद्यते । येन ग्रामीणानामपि ज्ञानमनायासेनैव भवितुमर्हति । मूल्यमपि पञ्चांगान्तरापेक्षयाऽल्पमेवास्ति । श्रीकाशिपण्डित-सभयाः सदस्यैरनुगृहीतम् इदमेव पञ्चाङ्गं स्वनियमावल्यां स्वकीयपञ्चाङ्गत्वेन प्रकाशितम् विद्यते—श्रीधर्मनाथशास्त्री त्रिपाठी । (आयुर्वेदाचार्यः)

वेदपुराणयोरेकवाक्यता ।

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः, मुलतानस्थ—
सनातनधर्म सं० कालेजाध्यापकः ।

(क्रमागता)

१८ परमात्मनस्तस्करता, जारत्वमसत्यवादित्वं नग्नत्वदर्शनञ्च । श्रीकृष्णस्य तस्करताम्, जारत्वम्, असत्यवादित्वं, नग्नत्वदर्शनञ्चाऽभिलक्ष्य वादिन आक्षिपन्ति; तत्परमात्मत्वे च संशेरते; अत्र वेदमन्त्रा उपस्थाप्यन्ते—'स्तेनानां पतये नमोनमः' यजुः १६।२० इति परमात्मनः स्तेनपतित्वम् अर्थाऽन्महाचौरत्वं प्रदर्शितम् । 'नमो वञ्चते परिवञ्चते.. ..तस्कराणां पतये नमो नमः' यजुः १६।२१ अस्याऽपि पूर्वोक्ताशयः । 'मा नः प्रिया भोजनानि प्रमोषीः' ऋ० ११०४।८ अस्याऽर्थं स्वा० दयानन्देन 'आर्य्या' भिविनये, ईश्वरः स्वप्रियभोजनानां चोरणनिषेधं प्रार्थितः; तेन प्रतीयते—तन्मतेऽपि परमात्मनि चौर्य्य-प्रकृतिर्व्वर्त्तते; तदैव तु चोरणनिषेधं कृतः; तर्हि कृष्णपरमात्मनस्तथात्वे काऽवैदिकता ? गोपा अपि तेन सह नवनीतं चोरयन्ति स्म, अत एव स तस्कराणां पतिरपि सिद्धः । न च 'मा नः 'प्रिया भोजनानि प्रमोषी' रिति प्रार्थनायामपि स कथं गोपिकानां नवनीतं मुष्णाति स्मेति वाच्यम्; एतस्यां प्रार्थनायान्तु स न मुष्णाति; परं गोपिकानान्तु अयं हार्दिकाऽभिसन्धिर्बभूव, यत्-सोऽस्मद्-भवनान्नवनीतमुत्थापयेत्—तर्हि स तदभिसन्धिपूर्त्तिं कृत्वा 'तस्कराणां पतित्वं' (वेदप्रोक्तं) पुष्णन्नासीत्; तर्हि कोऽपराधस्तस्य शैशवाऽवस्था-कस्य श्रीकृष्णस्य । स स्वभक्तानां पापमपि चोरयति तत् प्रार्थनया; अत एव तस्मिश्चौर्य्यं सिद्धम् । तेनैव 'स्तेयं दुष्कृतं वृजिनं सत्यं . . . शरीरमनु प्राविशन् । अ० ११।१० (८) । २० अयं मन्त्रः संगच्छते ।

'स्वसुर्ज्जारः शृणोतु नः, ऋ० ६।५५।५। × 'जारमिन्द्रम्' ऋ० १०।४२।२ इति तस्य जारत्वम् । योऽत्राऽर्थः; तत्राऽपि स एव ।

'अहं सत्यमनृतं यद् वदामि' अ० ६।६१।२ अत्र परमात्मनोऽनृतवदनमपि निर्दिष्टम्, नचेदं मनुष्यचर्णितम्, 'अहं विवेचन पृथिवीमुत द्याम्, इत्याद्यस्मिन्नेव

× पतिजारयोर्भेदो भवति, अतएव 'पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा' अ० २०।९६।१५ इति पार्थक्येन ग्रहणम् । अयं भेद एतदर्थमत्रोल्लिखितो यद्—भूमिकायामस्माभिः 'गच्छन् जारो न योषितम्' ऋ० ९।३८।४ इत्यादयो 'जार' शब्दवन्तो मन्त्राः संकलिताः; तत्र जारशब्दस्य पत्यायर्थं कर्तुं वादी न शक्नुयादिति ।

२

मन्त्रे प्रोक्तं कर्म्म परमात्मना साध्यं ननु मनुष्येण, नचाऽयं मन्त्रो वादिनां नये मनुष्यनिर्म्मितो यत्ते—'अहम्' इत्यनेन 'मनुष्यः' इति गृह्णीयुः।

यदपि स वस्त्रापहारे गोपीनां नग्नत्वमपश्यद्—एतदपि यत्किञ्चित्। निराकारोऽपीश्वरः सर्व्वेषां नग्नत्वं पश्यतीत्यनीश्वरः स्यात्, अपितु भूयिष्ठदोषभागी भवेत्सः, पशुपक्षिकीटपतंगमनुष्यप्रभृतीनां बहूनामनारतं प्रजननेन्द्रियदर्शनात्तदन्तः प्रविष्टत्वाच्च। वस्त्राऽपहरणमपि तासां शिक्षाऽर्थं यत्—ता नग्नाजले न स्नान्तु, अतएवोक्तं—'यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु-देवहेलनम्' भाग० १०।२२।१९ जले च वरुणदेवसत्ता वेदे प्रोक्ता, यथा—'यासां राजा वरुणो यातिमध्ये सत्याऽनृते अवपश्यञ्जनानाम्' ऋ० ७।४९।३ इति, तेन तत्र नग्नस्नानं देवहेलनम्, यासाम्—अपां, यतोऽत्राऽऽपो देवताः। 'नन्दव्रज-कुमारिकाः' भाग० १०।२२।१ अत्र 'कुमारिका' शब्दः, यासां वस्त्राऽपहारो जातः, तट्टीकायां सुबोधिन्याञ्च तत्पर्य्यायः—कन्यका इति, अनेन तासां सप्ताष्टवर्षीयत्वम्. कृष्णस्य चाऽपि तदा सप्तवर्षदेशीयत्वम्, तेन तत्र न कोऽपि दोषः।

१९ मूर्तिपूजा।

'शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः......तस्यै......पृथिव्या अकरन्नमः' अ० १२।१।२६ इति वेदे पृथिवीनमस्कारः, पृथिवी च—'अश्मा पांसु सा भूमिः' इति, तेन अश्मनेऽपि नमस्कारः सिद्धः—इयमेव मूर्तिपूजा नाम। 'वन्दे दारुम्' ऋ० ७।६।१ अत्र काष्ठनमस्कृतिः। 'नमोऽस्तु दैवाय प्रस्तराय' अ० १६।२।६ इति देवमूर्त्तेः प्रस्तरस्य पूजा ×। 'प्राणो ह्वा सर्व्वस्येश्वरो यच्च प्राणिति यच्च न' अ० ११।४।१० अनेन प्रस्तरेऽपि प्राणशक्तिः सिद्ध्यति। 'पातु ग्रावा' अ० ६।३।२ इति प्रस्तराद् रक्षणप्रार्थना। 'महिमो ते पृथिव्याम्' अ० ६।८१।३ इत्यव्यात्मकपरमात्मनः पृथिव्यामपि महिमवशात्, सर्व्वपृथिव्याः पूजनेऽशक्तिकारणात्तदंशस्य प्रस्तरस्य पूजा क्रियते। 'शं नो ग्रावाणः' अ० १९।१०।७, ऋ० ७।३५।७ अत्र पाषाणात् कल्याणप्रार्थना। 'यो व आपो पामश्मा पृश्निर्दिव्योऽप्स्वन्तर्यजुष्यो देवयजनः' अ० १०।५।२० अत्र अश्मनो

× केचनाऽऽर्य्यसामाजिकाः सनातनधर्म्मिणो—'मूर्तिपूजका गर्द्दभा भवन्ति' इति आक्षिप्य धन्यम्मन्या भवन्ति; यदि सनातनधर्म्मा तत्रोत्तरेयु, 'तर्हि तु भवतां स्वामिदयानन्दोऽपि गर्द्दभपुत्रो जातः' इति श्रुत्वा तस्मै क्रुध्यन्ति। बत! 'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्य्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे'। किं स्वामिदयानन्दो मूर्तिपूजकस्य पुत्रो नासीत्?

देवयजनत्वमुक्तम् । 'यस्य भूमिः प्रमा' अ० १०।७।३२ । 'यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव' अ० २०।३४।६ इति परमात्मन ँ प्रतिमारूपत्वम् । 'प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे' यजुः १८।६३ अत्र प्रस्तरादिभिर्देवानां यज्ञः (पूजा, यजँ देवपूजासंगतिकरणदानेषु, स्वा० उ० अनि० सक०) । 'प्रवर्त्तय दिवोऽश्मानमिन्द्र !' अ० ८।४।१६ । 'ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षसः' अ० ८।४।१७, ऋ० ७।१०४।१७ इति प्रस्तरे राक्षसहननशक्तिः । 'अग्निरश्मसु' अ० १२।१।१९ अग्निः—परमात्मा तेजो वा । 'युक्तग्रावणो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास ! इन्द्रः' अ० २०।३४।७ अत्रेन्द्रो युक्तस्याऽश्मनो रक्षक इति निरूपितम् । 'ग्रावाणो ! अप दुच्छुना मप सेधत दुर्म्मतिम्' ऋ० १०।१७५।२ इति ग्रावभ्यो दुर्म्मत्यपसारण प्रार्थना । स्वा० दयानन्देन 'बृहद् ग्रावाऽसि' यजुः १।१५ इत्यस्याऽर्थः 'बड़े पत्थर हैं' इतिकृतः तेन ग्रावशब्दस्य वेदे प्रस्तराऽर्थोऽप्युपपद्यते । ऋग्वेदादिके ग्रावदेवताकसूक्तान्यपि दृश्यन्ते । 'ग्रावा शुम्भाति मलग इव वस्त्रा' अ० १२।३।२१ । "ग्रावाणो...अपसेधत दुर्म्मतिम् ' ऋ० १०।१७५।२ अत्र देवता अपि ग्रावाणः, निरुक्ते—'यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्-दैवतः स मन्त्रो भवति, ७।१।४ इतिदैवतकाण्डारम्भे; तेन यदर्थस्याऽत्र प्रेप्सया ग्रावस्तुतिः, सा सफला भवति, तेन ग्रावस्तुतिर्वैदिकी निष्पन्ना । 'ते वा एतेऽश्ममया ग्रावाणो भवन्ति, देवो वै सोमो दिवि हि सोमः, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मानः, तच्छरीरेणैवैनमेतत् समर्धयति' शत० ३।६।४।२। 'ग्रावाणः.........महीयन्ते' ऋ० १०। ७५।।३ महीङ् पूजायां धातुः कण्ड्वादिः, तेन प्रस्तरपूजा वैदिकी ।

'अश्मा च मे, मृत्तिका च मे, गिरयश्च मे, पर्व्वताश्च मे, सिकताश्च मे, वनस्पतयश्च मे, हिरण्यश्च मेऽयश्च मे,........यज्ञेन कल्पन्ताम्' यजुः १८।१३ एतदादिकमूर्त्तयो देवपूजायै वेदेन कल्पिताः, तत्र प्रथमः 'अश्मा' प्रसिद्ध एव, 'यज्ञेन कल्पन्ताम्' इत्यंशो विचार्य्यः, यज्ञो यजँधातोर्नङिमतः, यजँधातुश्च देवपूजा-सङ्गतिकरणदानेषु, तेन देवपूजाऽर्थमिमा उपयुक्तमूर्त्तयो वेदेन स्वयं निर्दिष्टा। 'य एवाऽसौ चन्द्रे पुरुषः, य एवाऽसावादित्ये पुरुषः, य एवाऽयं विद्युति पुरुषः, य एवाऽयमाकाशे पुरुषः, य एवाऽयमग्नौ पुरुषः, य एवाऽयमप्सु पुरुषः, य एवाऽयमादर्शे पुरुषः, य एवाऽयं दिक्षु पुरुषः, यश्चाऽयमात्मनि पुरुषः, एतमेवाऽहं ब्रह्मोपासे' इति शतपथे १४।५।१।२-३-४-५-७-८-९-१०-१३ इति सूर्य्यचन्द्रादिमूर्तिष्वपि परमात्मपूजा निर्दिष्टा ।

'योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्' ४०।१७ इति यजुर्व्वेदस्याऽन्तिमे मन्त्रे सूर्य्ये परमात्मनो निवासोऽभिहितः। 'उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः' अथर्व्व० १७।१।२२ 'अस्तं यते नमोऽस्तमेष्यते नमोऽस्तमिताय नमः' अ० १७।१।२३ इति सूर्य्यमूर्तिपूजा। 'त्वँ सूर्य्ये न आभज' साम० उत्त० ७।२।१।५ संस्कारविधौ १५४ पृष्ठे सूर्य्यपूजाप्रार्थनाऽस्ति। 'आर्यसमाज का इतिहास' पुस्तकस्य द्वितीयभागे ३६६ पृष्ठे आर्य्यसामाजिकविदुषा पं० नरदेवशास्त्रिणा लिखितम्- 'उस समय स्वा० दयानन्दजी का मन्तव्य यह था कि....सन्ध्योपासन करने के समय सूर्य्य देवता को अर्घ्य देकर उपस्थान करने का कड़ा नियम था'। एवं फर्रुखाबादपाठशालायां स्वा० दयानन्देन श्रीकृष्णस्य ब्रह्मचर्य्याश्रम कालिकी मूर्त्तिरपि निधापिताऽऽसीदित्यार्य्यसामाजिकसंसारे प्रसिद्धम्। अस्तु-। 'एवा त्वाऽर्चन्नवसे वन्दमानः' ऋ० १०।१४९।५ इति सूर्य्यपूजा। 'नमो मात्रे पृथिव्यै, यजुः ९।२२ इति पृथ्वी पूजा।

'इष्टापूर्त्तेन' अ० १८।३।५८ पूर्तं-स्मृति पुराणागमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागार निर्म्माणादि-इति सायणः। तेन देवमन्दिरनिर्म्माणादि वैदिकं सिद्धम्, तथा चाऽत्रिस्मृतौ—'वापी कूपतडागादि देवताऽऽयतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते।४५। अतश्च 'यत् पूर्तं याश्च दक्षिणाः। तदग्निर्व्वैश्वकर्म्मणः स्वर्द्देवेषु नो दधत्' यजुः १८।६४ इति पूर्त्तस्य देवपूजोपयोगित्वमुक्तम्। 'अग्निहोत्रञ्च श्रद्धा च वषट्कारो व्रतं तपः। दक्षिणेष्टं पूर्त्तञ्चोच्छिष्टेऽधिसमाहिताः' अ० ११।७।९ इत्यग्निहोत्र-श्रद्धा-व्रत-तपो-दक्षिणेष्टैः सह पूर्त्तस्य (देवमन्दिरनिर्म्माणादिकस्य) अप्युच्छिष्ट-(परमात्म-) सम्बद्धत्वमुक्तम्॥ 'सीते! वन्दामहे त्वा' ऋ० ४।५७।६, अ० ३।१७।८ इति सीताया नमस्कारः स्पष्टं मूर्तिपूजा; तदधिष्ठात्र्या वा देव्या जानक्या नमस्कारे तु अवतार-सिद्धिः। 'वैश्वानरस्य प्रतिमोपरि' अ० ८।९।६। 'योनिष्ट इन्द्र! सदने अकारि' साम० ऐन्द्र० ३।९।२ सदने मन्दिरे ते-तवेन्द्रस्य योनिः-स्थितिरकारीत्यर्थः, एतेन देवमन्दिरनिर्माणं वैदिकम्। अतएव मनुः—'कार्य्याणि देवताऽऽयतनानि च' मनु० ८।२४८ 'देवतागारभेदकान् हन्यादेव' मनु० ९।२८० 'प्रतिमानाञ्च भेदको दण्ड्येत' मनु० ९।२८५। 'यथाऽभिमतध्यानाद्वा' योगद० समाधि० ३९ इति प्रतीकोपासना निर्द्दिष्टा। सनातनधर्म्माणो यज्जडजलादि पूजां कुर्व्वाणा दृश्यन्ते, वस्तुतस्तु ते तदभिमानिदेवता एव पूजयन्ति; तथा च—'अभिमानिव्यपदेशस्तु' व्यासः २।१।५ इति जडवस्तूनामप्यभिमानिदेवता भवति, अतएव 'वरुणोऽपामधिपतिः' अ० ५।२४।४ 'आपश्च वरुणश्च राजा' अ० १५।२।६

'यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्याऽनृते अवपश्यञ्जनानाम्' ऋ० ७।४९।३ अत्र आपो देवताः, 'उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी' अ० ४।१६।३ इति वरुणस्य जलपतित्वम् । 'योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्' यजुः ४०।१७ इति सूर्य्याऽभिमानिदेववर्णनम्—एवमन्यदप्यवसेयम्, 'इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता' शत० ३।७।१।१७।३।५।२।९ । (क्रमशः)

किमिदं वृत्तिकार्श्यम् ? ।

निबन्धकः—पि० वि० वरदराजशर्मा सहायक-पुस्तकालयाध्यक्षः
(सरस्वतीमहाल तञ्जापुरी)

अतिक्रान्तसुखाः काला नृपाः पीडनतत्पराः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसा पृथिवी गतयौवना ॥

इत्याद्यैतिहासिकस्य वेदव्यासस्य भाविविज्ञानविजृम्भणोन्मिषितां भाषामनुसृत्योच्चावचं प्रवर्तमाने लोकव्यवहारे नेदं कस्यापि विस्मयावहं यदन्तरान्तराऽभिनवेनान्तरायेणोत्तमाङ्गेऽभिहन्यते लोक इति । यतस्तथा प्रवर्तमानं गवाश्वादिकं गोष्ठाद्विभ्रष्टं गोपालकानधिष्ठितं लतागुल्मजेन सकण्टकेन तरुकाण्डखण्डेन गण्डशैलखण्डेन कुण्ठितगति उत्कण्ठमानमाकुलीभवति । न चैतानन्तरायान्संख्यया नाम्ना वा ज्ञातुं संख्यावन्तोऽपि यतन्ते । अन्तरायपरम्परामध्यपतितोऽयमनवमः प्रथमं प्रथमानः प्रायः प्रेयोजुषां प्रवयसां प्रवीनां मस्तिष्कमुच्छोषयति, विग्लपयति समग्रमिन्द्रियग्रामं परांश्च विक्लवयति, योऽसावर्थकार्श्यमिति वृत्तिकार्श्यमित्यन्यथान्यथाऽऽख्यामुपलभमानो विप्रलभमानश्च निपुणानां धिषणानैपुण्यं समस्तभारते समेधते ।

अस्य किल वृत्तिकार्श्यज्वरस्य निदानपरीक्षायां नैके विचक्षणाः प्रावर्तन्त प्रवर्तन्ते च बहवस्तत्प्रतीकारप्रक्रियासु । प्रजापरिपालन धुरीणैरधिकृता काचन परिषदपि ज्वरस्यास्य चिकित्सास्थाने यतत इति महदिदं भागधेयमस्माकं मन्द्रेषु समिन्धे ।

अन्यान्येन पथा सञ्चरमाणा निदानाधिगमनप्रवृत्ता भिन्नभिन्नामेव सीमानमासेदुः । कश्चित्कृष्यनवेक्षणमन्यो वैदेश्यवाणिज्याभिभवमपरोऽप्यप्रतिहतप्रसरं प्रजापतेस्सृष्टिप्रक्रममम् इतरो नात्यन्तोपकारकमाधुनिकविद्याधिगमविधिं च व्याधेरस्य निदानं निगदति । परन्तु केषाञ्चनानेकापत्यता परेषामन-

पत्यतामप्याकलय्यातदधीने दैवोपक्रमे कं परिहारमुदाहरिष्यन्तीत्यनिर्णयात्खिद्यामहे । आधुनिकविद्याधिगमस्य पूतिकूष्माण्डकल्पत्वे नास्त्यस्माकं वचनव्यसनावसरः यतः कीदृशं फलमनेनोदपादीत्यत्र सर्वे वयं साक्षिण इति न विचक्षणाः प्रत्याचक्षीरन् । पितृपैतामहं सर्वमेव परहस्तमगान्न च पारयामः परकरगतार्थात्मकरणे ।

चिकित्सास्थाने यतमानानां पुनः सिद्धान्ता न केवलं सिद्धानां साध्यानामप्यन्तं साधयेयुः । वैदेश्यानां यदिदमनुकरणं तद्यदि सर्वांशेऽप्यप्रतिहतमात्मानं लभेत नियतमसौ रोगस्समूलमुन्मूलयेत । शय्यासन-यान-पानवेषभाषादिषु वैदेश्याननुकुर्महे, न तत्रार्धजरतीयं कार्यम् । आचारेऽपि तेषामनुकरणमनल्पप्रयोजनम् । पूर्वव्यवस्थामनुल्लंघनीयां मन्यमानाः निरर्थकं क्रियाकलापमुपनयनपाणिपीडनादिकमनुतिष्ठामः । नास्त्यस्योपरम आयुषोऽप्युपरमे । मृतस्यापि कृते बहु व्ययामहे । अवितथोऽयमाभाणकः "अन्धस्यैवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे" । पूर्वपुरुषैस्सकण्टको मार्ग आश्रित इति किमस्माभिरप्याद्रणीयो भवति । प्रत्यग्रोऽपि यस्सुगमो युक्तं तस्यानुसरणम् । पश्यत विवाहादिषु वैधेषु कियानर्थः कदर्थ्यते । कथमस्य पाणिपीडनाख्या प्राणिपीडनमिति तु सुश्लक्ष्णं नामधेयम् ? अकिञ्चनोऽपि जामाता सहस्रमपेक्षते । अत एवेयं लोकोक्तिः "कन्यापितृत्वं कष्टायेति । नास्तीदृशः प्रमादः पाश्चात्यानाम्, न वा ते क्लिश्नन्ति । अतश्च वैदेश्याचारैरस्मदाचाराणामेकीभावापादनमेव देशस्योल्लाघतापादकम् ।

मन्द्रदेशीयानां राज्यतन्त्रनिष्णातानां देशनापि प्ररोचनामात्रपर्यवसायिनी । साधारणः पांसुलपादः कृषीवलः न शास्त्रीयं कर्षणमनुगच्छति । पूर्वैराचरितमित्येव कर्षणे प्रवर्तते । ये चेमे वृत्तिकर्शिता नव्यदर्शनपारगाः ते कर्षणकर्मणि व्यापार्यन्ताम् । पञ्चषान् मासान् हालिकविद्यामध्याप्य कर्षणोपयुक्तसाधनप्रदानेनानुगृह्यन्ताम् । तथानुष्ठिते शास्त्रेषु कृतश्रमाः नियतं शस्यानां स्तम्बकरितामधिकामापादयेयुः इति नैता दिवास्वप्नसब्रह्मचारिण्यो वाण्योऽपि मनोहारिण्यः । कथमेते दुर्ललिता अभ्रंलिहेषु विश्वविद्यालयप्रासादाग्रेषु वेलास्फालनविशीर्णोर्मिमालाशीकरवाहिभिः कुसुमबाणप्रेयसीगर्वसर्वंकषलावण्यसम्पदां मत्तकाशिनीनां चेलाञ्चलान्दोलनलम्भित-परिमलभर मन्दमन्दगतिना गन्धवाहेनोपलालिता असूर्यंपश्या राजदारा इव परुषवृत्तिपुरुषसाध्ये कर्मणीदृशे प्रवर्त्यन्ताम् । प्राग्वं प्रवर्तिता वा कथं विजयोत्तरा भवेयुः । कथं च ललाटन्तपे सहस्रभानौ हलनिहितैकहस्ता इतरकरविधृतवेत्रदण्डा बलीवर्दान् वाहयन्तु ? सर्वमेतदुत्प्रेक्षामात्रं यदेते विजयिनो भवेयुरिति ।

अपरमिदं—कथमज्ञविस्रम्भादल्पज्ञ उपेद्यताम् । परित्यागे च उभयविभ्रंशः फलम् । अपरोऽयं प्रयोगः वृत्तिकार्श्यज्वरचिकित्सकानाम् । वैदेश्यानां मद्यादीनां भोग्यानां देशीयैरुपकल्पनम् । काममभ्युपगन्तव्योऽयं कल्पः, यत्तथानुष्ठाने नास्माकं धनं भारतसीमानमतिक्रामेत् । नैतावतापि सर्वात्मनोल्लाघता । नह्युन्मादकस्य स्वःपरविभागोपलब्धिः । मादकानां, अतथाभूतानामपि नात्यन्तदुष्परिहाराणां दत्तायां गलहस्तिकायां निकामं सुखी भवेल्लोकः ॥

एवमादि दुर्विदग्ध-दग्ध-पाषण्ड-गोष्ठी-सग्धि-सपीत्यादिलब्धप्रसर-वाचोयुक्ति-वात्योच्चलितैः मलीमसवासना सौदामनीदामभिः नास्तिक्य-साङ्कर्याद्यङ्कुरोत्पत्तिपिशुनैः धर्म-पटल-भेदिकरकोपलवर्षिभिः अनल्पकल्पना-परुष-धाराल-धारोद्गारिभिः गोत्राश्रितैरपि गोत्रभेदकैः कलिपुरुष-कालमेघैर्वित्रास्यमानानां प्रागेव वृत्तिकार्श्यादिभिरामयपटलैरभितः परिभूयमानानां, यः स्वपरविभागमविभावयन्नागन्तुकजनं सभाजयति सूनृतया वाण्या "तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन" इत्येषोऽस्य कुलधर्मः । अत एवार्यावर्त इति पुण्यभूमिरिति पुण्यासाधारणाभिख्याया मुख्यं भाजनं, यमधिवसतां प्रथमजनिजुषामसाधारणोऽधिकार वैधात्रादि विविधात्तुङ्गपदव्यधिगमे, येन चिरस्यापि वाङ्मयादर्शमधिरोपिता मन्वादीनां मूर्ता कीर्तिर्धार्यते, यस्मै स्पृहयन्ति परे पारे समुद्रं गृध्रगोमायूपाख्यानपठन-पाठनप्रौढबुद्धिप्रकर्षा गोमायुवृत्तिमनुकुर्वाणा हीनाः करुणाहीना घृणाः, यस्मादाविर्भूय भगवान् सर्वविज्ञानैकविधानमनन्तो वेदः सहस्रभानुरन्धतमसमिव तमसावृतं तत्त्वमुद्भासयति स्वयं च निरपेक्षो भासते,

"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ इति मनुः ।

यस्य शस्यसम्पदा रत्नसमृद्ध्या च महिम्नाऽऽवर्जितो विवशो वैदेशिकः नात्मनः प्रभवति, यत्तृणाय मन्यमानः प्राणानर्णवसन्तरणेऽन्यस्मिंश्च साहसे सहसा प्रवर्तते, यस्मिन् जनिमभिलषन्ति दिविषदोऽपि तादृशेऽस्मिन्भारते केनापि सुकृतकणिका-परिपाकवशेन जातिभाजां सम्प्रदायानुरोधमधिगतविद्यानां संसारसांयात्रिकाणामस्माकं मानस-तपस्वी पुरोनिरुद्धगतिश्शरणमपश्यन् परावर्तते । भृशं खिद्यते, सुचिरमुत्ताम्यति । मुहुर्मूर्च्छति, चिराय संज्ञां लभते, पश्यति च धर्माधर्मदृढमूलबन्धं सुशब्देष्टका-दृढनिरूढसुवर्णसुधोपलिप्तभित्ति विधिमन्त्रादिपञ्चभौमपरिष्कृतं, श्रुतिलिङ्गादिविविधविचित्रजालमालिनं सच्छास्त्रसुघटितपटलप्रावरणम्, आत्मज्ञानशेखरविराजमानं

हरिहरादिसमस्तदेवताप्रतिमालङ्कृतमध्यकक्षभागं, मन्वादिस्मृतिद्वारलभ्य-सुलभप्रवेशं, काव्योद्यानोद्दामशोभाभासुरम्—

"चातुर्वर्ण्यं त्रयो वेदाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥
नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैष निर्बभौ ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थी वेदमभ्यसेत् ॥
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सनातनः ।"

इत्युदात्तपुरुषपचेलिमवचनप्रौढ़िपर्यन्तभूभागम्

"धर्मशास्त्रं तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रं तथैव च ।
पुराणानीतिहासाश्च तदाख्यानानि यानि च ॥"
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि"

इत्याद्यधिगमोपायोपेयं अगोचरमकृतसुकृतानां, अनासाद्यमनुपसेवित-वृद्धानां भारतीयविज्ञानसर्वस्व-कोशागारं भूमानं निगमप्रासादमहिमानम्, आसीदति द्वारदेशं, विषीदत्यतिवेलं, निषीदति वितर्दिकोद्देशे, अपवदत्यात्मीय-मपदानं, सतृष्णमालोकते, उपलभते किमपि । ननु किमेतत् ।

"मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
कायस्थमेव तत्कार्यमुत्थाप्यं न कदाचन" ॥ इति ॥

अनुपेक्षणीयमुपनीतानां यज्ञोपवीतमवगच्छति । कुतोऽस्येयान्महिमा । किमिति चास्य नित्यधारणं विधीयते । विवेचयति वाक्य-सन्दर्भः

ओङ्कारः प्रथमस्तन्तुः द्वितीयोऽग्नि स्तथैव च ।
तृतीयो नागदैवत्यश्चतुर्थ स्सोमदेवतः ।
पञ्चमः पितृदैवत्यः षष्ठश्चैव प्रजापतिः ।
सप्तमो वायुदैवत्यः सूर्यश्चाष्टम एव च ।
नवमस्सर्वदैवत्य इत्येते नव तन्तवः ॥"

इति प्रतितन्तुदेवताभेदकथनेन तन्तूनां महिमानमुपश्लोक्य तादृशैस्तन्तु-भिर्निर्मितमिदं यज्ञोपवीतं नित्यं धार्यं मन्यते । अथापि को वा तन्तु-निर्माणेऽधि-क्रियत इत्यपरं जिज्ञासते । "अथातो यज्ञोपवीतविधिं व्याख्यास्यामः । जीर्णे च्छेदे विनाशे वा हस्तपादान्प्रक्षाल्याचम्य ब्राह्मणकन्यकया विधवया वा शुचि-स्नातया निर्मितं सूत्रं गृहीत्वा × × सजीवं बध्नाति" इति बोधायनस्य सूत्रं किमप्यधिगच्छति । तत्त्वार्थबुभुत्सया निपुणं निरूपयति । कुतः कन्यका विधवा तन्तुनिर्माणेऽधिक्रियेते । नान्यः सर्वः । कं वा विशेषं पश्यति सूत्रकारः ।

एतावत्प्रत्येति युक्तिकुशलः । प्रथमं तावत्तयोस्सुलभोऽवकाशः । प्रायः कन्यका न गृहकृत्ये न वाऽन्यस्मिन्कर्मणि व्याप्रियन्ते । विधवाऽपि न गृहे कृत्यं पश्येत् । इतरासां च स्त्रीणां पतिशुश्रूषा शिशुपोषणमित्यादि सुवह्वनुष्ठेयं विद्यते। न वा तासु तादृशी शुद्धिस्सम्भाव्यते या विधवाकन्यकयोस्सुलभा । पुंसां पुनः कुटुम्ब-भरणधुराभुग्नकन्धराणां नास्त्येवावकाश-लाभवार्ताऽपि वृत्तिकार्श्यं च कं विषयीकरोति, अलसमनुद्योगिनं च । न सभर्तृका अलसा अनुद्योगा वा सम्भाव्यन्ते । तस्या हि भर्ता जागर्ति यो नियतमेनं विभृयात् । कन्यकानां यद्यपि पिता पोषकः तथापि न ताभिरलसाभिरवस्थातव्यम् । आलस्यं च वृत्ति-कार्श्योपादकम् । विधवायाः पुनस्सर्वथा संभाव्यत एव वृत्तिकार्श्यम् । कथमेत-दुन्मूल्यताम्, आत्मायत्तवृत्तिता सम्पादनेन । तच्च शिल्पकौशलेन लघु निष्पाद्यते । तन्तुनिर्माणमपि हि शिल्पेष्वन्यतमम् । अन्येष्वपि शिल्पेष्वेता अधिक्रियन्ते ।

"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ।

इति वदतो मनोरयमाशयो भासते । एतावतोऽर्थस्यावगमेऽप्यपरितु-ष्यन्पुनःपुनर्विमृशति । आभ्यां निर्मितस्य तन्तुसमवायस्य किमिदमेव प्रयोजनम् । यज्ञोपवीतमात्रं तु न तावतस्तन्तूनपेक्षते । किमन्यदवशिष्टैस्तन्तुभिस्साध्यताम् । असकृदालोड्यमानेऽन्यदपि वाक्यजातम् आकाङ्क्षामस्योपशमयति । "अथैनं तिष्ये वाससद्य; कृत्तोतं परिधापयन्" इत्यादि । अनेनेदं विशदं प्रत्यपादि न यज्ञोपवीतमात्रफलास्तन्तवः पटपर्यन्तं व्याप्नुवन्ति । सद्यःकृत्तोतमिति च वाससो विशेषणमासां वासोविरचनायामधिकारमाक्षिपति । तन्तुवायनिर्मित-पटाहरणेऽत्यल्पो वा विलम्बो नान्तरीयकः । गृह एव गृहिणीभिर्विरच्यमाने वटोस्सामीप्यात्सद्यः कृत्तत्वमुपपद्यतेतराम् । [सद्यः कृत्तोतमित्यस्य सूत्रपदस्य एकस्मिन्नेवाहनि तन्तुक्रिया वयनक्रिया यस्येत्यर्थमुपवर्णयन्भाष्यकारः स्त्रीणां न केवलं वयनक्रियाभिज्ञत्वमावेदयत्यपि तद्विषयाभ्यासेन ह'तलाघवमप्यवश्यापे-क्षितमभिप्रैति । अनेनैतत्सिद्ध्यति—ब्राह्मणीनां न केवलं तन्तुनिर्माणे परं वयनेऽ-प्यधिकारं विधाय क्रियाक्षमत्वसिद्ध्यर्थमभ्यासमपि विधत्ते । स्ववचने प्रा-माण्यदार्ढ्यमापादयन् सूत्रकारः पठति "रेवतीस्त्वाव्यक्ष्णन् कृत्तिकाश्चाकृन्तन् त्वा धियोऽवयन्, अवग्ना अगृह्णन् सहस्रमन्ता" अभितोऽयच्छन् । या अकृन्त-न्नवयन् या अतन्वत याश्च देवीरन्तानभितोऽददन्त । तास्त्वादेवीरजरसा संव्ययन्त्वायुष्मानिदं परिधत्स्व वासः" ॥ अत्र प्रथमया ऋचा रेवत्यादीनां

प्रत्येकं ध्वंसनकर्तनादिषु प्रवृत्तिं प्रतिपाद्य रेवत्यादिस्त्रीप्रत्ययान्तपदोपादानेनाथ सिद्धमपि स्त्रीणामधिकारं व्यंग्यत्वान्नाशिक्षितमतयोऽवबुध्येरन्निति, निपुणमतयोऽपि रेवत्यादिभिन्नभिन्नप्रातिपदिकग्रहणेन न स्त्रीसामान्यस्याधिकार इति कदाचिद्विभ्राम्येयुरिति मुक्तकण्ठं याश्च देवीरिति पूर्वोक्तार्थमाम्रेडयन् स्त्रीत्वमेव प्रयोजकमाचख्याविल्यहो सहृदयसार्वभौमोऽपि भगवानाम्नायः मन्दाधिकारिणमप्यवगमयितुं स्पष्टमाचष्टे । सहस्रमन्तानभितोऽयच्छन्निति च ऋग्भागः वयनव्यतिरेकेण गृहीतः दशाविशेषकच्छेद्येन्यस्मिंश्च चित्रकम्बलनिर्माणादौ प्रयोजयति ।

एवं योऽसौ वृत्तिकार्श्यज्वरः प्रसृमरस्सर्वा दिशो व्याप्नोति सनियतं पूर्वपुरुषैरज्ञायि । अनुभूतो न वेत्यन्यदेतत् । निराकरणोपायस्य तत्र तत्र प्रदर्शनादवगच्छामो नियतं तेऽप्यज्ञासिषुरिति । अपरो ऽसावुपायः वृत्तिकार्श्यमूलोच्छेदी वेदमूलकः यस्सर्वैरपि सूत्रकारैरासूत्रितः । तदिदमङ्कुरार्पणं नाम । सर्वेष्वपि मांगलिककर्मकलापेषु प्राङ्निष्पादनीयं कृत्यम् । अत्र बहूनि नानाजातीयानि तण्डुलान्युप्यन्ते, प्ररोप्यन्ते च । सर्वेषामेव सूत्रकाराणामादराद्लोकनैकपात्रमेतत्कृत्यं मुक्ताफलमिवान्तरातरलमत्युज्ज्वलं किमप्यावेदयति । जनतायाः प्रथमापेक्षितो ग्रासः । तस्य च ह्रासो यथा न जायेत जनिष्यमाणाया जनताया इति शस्यरहस्योद्भेदार्थमिदं सर्वप्रथमं विदधते शास्त्रकाराः । द्वितीयमिदमपेक्षितमाच्छादनम्, तत्रापि स्त्रीणामात्यन्तिकीमपेक्षामीक्षमाणा मुनय स्तासामेव तदुत्पादनेऽधिकारमयच्छन् । अपरोऽप्युपायो विहितो नवेत्येतन्नात्र विचारयामः । स्थालीपुलाकन्यायेन कियानेव प्रादर्शि । परन्तु योऽसौ सर्वज्ञो वेदः समासहस्रान्ते जनिष्यमाणमर्थकार्श्यममानुषेक्षणेन निरीक्ष्य तत्परिहारोपायं शस्यरहस्यपरिज्ञानं हस्तकौशलं च तन्तुनिष्पादनरूपं व्यधत्त कथमसावपेक्षितमुपायान्तरमपि न विदधीत विहितं न जिज्ञासामहे ज्ञातं वोपेक्षामहे । अतिशोचनीया चाद्यत्वे भारतीयानां दुर्दशा यदध्येतृष्वध्यापकेषु वा प्राच्येष्ववाचीनेषु वा एकोऽपि वा न चतुष्षष्टिकला नाम्ना ग्रहीतुमपीष्टे । कलया हीना च विद्या कथं सफला भवतु ? विकला च विद्या कथं सकलं फलमुत्पादयितुमलम् । कलास्युन्नतिर्हि देशसमुच्छ्राये हेतुः ।

तदनेन क्रमेण शस्यविद्याविज्ञानेन समृद्धया शस्यसम्पदा समेधमानायां भारतवसुधायां तन्त्वादिनिर्माणेन विष्युपश्लिष्टेन पटाद्येष्वत्यन्तदुष्परिहरेषूत्पाद्यमानेषु "सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यतीत्यसमुत्पाद्यमानेष्वादरे मेदुरी भवति, अनपेक्षणादनादरणाच्च वैदेश्यकलास्वलभमानासु भारतसीमाप्रवेशं

ग्रासाच्छादनाभ्यामविनाभूतायां जनतायां धर्मशास्त्राभ्यसनतदर्थानुष्ठानव्यसनेन पराभूतेऽरिषड्वर्गे वाह्यानामान्तराणां च विपक्षाणां क्षपणेनाकष्टकेऽस्मिन्भारतखण्डे किमिदं वृत्तिकार्श्यं नाम तिष्ठेत् ?

न चैतत्सर्वं खपुष्पायमाणमिति शशशृंगेण समशीर्षिकां गणनामर्हति । अध्यक्षयामो वयं तुरुष्कान् शिल्पकुशलान् ऐहिके श्रेयसि परां काष्ठामधिरूढान् । देहभृता च ऐहिकमपि श्रेयो न शक्यत उपेक्षितुम् । को वाऽन्यो हेतुभावमापद्यते विना तज्जातीयानामंगनानां अनुद्योगवैमुख्याच्छिल्पकौशलाच्च । दशाविशेषकच्छेद्ये रागारोपणे सुगन्धवर्तिकानिर्माणे च कृतहस्ता यवन्यः प्रायोऽप्यर्धां कुटुम्बधुरां बिभ्रति । यद्यपि नैता विहितबुद्धया प्रवर्तन्ते यवनादौ तथापि 'अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः' इति न्यायेन विहितैकदेशानुष्ठानजनितफलभाजनानि भवन्ति ।

एवमनेकेषु वृत्तिकार्श्यापनोदनक्षमेषूपायेषु द्वारदेशमधिवसत्सु नप्रतिपद्यामहे सर्वांशेन पाश्चात्यानुकरणं वृत्तिकार्श्यापनोदकं ब्रुवाणानां दवीयसीं पदवीम्, बाढम् विप्रतिपद्यामहे च । यदंशतोऽप्यनुकरणस्येदृशो दारुणोऽयं दशाविपरिणामः साकल्येनानुकरणे का कथा भविष्यतीति न मनसाप्युत्प्रेक्षितुमीश्महे । प्रथमं चेदं कारणं देशसमुच्छ्रायस्य यत्परानुकरण-परिवर्जनं नाम । ये च विवाहादि विदधतां मुनीनां निरर्थकक्रियाकलापविधानेन वृत्तिकार्श्यहेतुत्वमास्थिषत न तैरात्मनोऽसमीक्ष्यकारितायामसाधुकारितायां वैते पर्यनुयोज्याः । अवद्यं कृत्वा कुचोद्यं कुर्वतः समानोदरा एते देवानां प्रियाः न प्रतिवचनमर्हन्ति ।

तदेवं प्रतीच्यधर्मसम्भेदेनोद्भ्रान्ता व्यस्मार्षमस्मत्पूर्वपुरुषधर्मं यतो व्यथामहे आयाननुगुणं अकार्येण च लभामहे, न चाज्ञासिष्म निपुणमैहिकप्रयोजनं परकीयं कौशलञ्च । उभयविभ्रष्टानां कष्टमिदं वृत्तिकार्श्यमर्थकार्श्यमन्यच्च क्लेशजातमजनिष्ट । अस्या दुरवस्थायाः संस्थायामास्थावन्त आस्तिकाः प्राच्यव्यवस्थायां स्थिरां मतिं विधाय तामनुसरन्तः सुखं समेधन्तामिति शिवम् ।

अनुकरणीयादर्शकार्यम् ।

विन्ध्येल-खण्डमण्डलान्तर्गताजेयगढ़-राज्याधिपतीनां परमधार्मिकाणां श्री १०८ श्री सवाई महाराजाधिराजानां श्रीभूपालसिंहदेवमहोदयानां परमादरणीयायाः धर्मधनायाः श्री १०८ श्री सवाई महाराज्ञ्याः श्रीकमलकुवरनाम्न्याः देव्याः राजमातुः प्रतिनिधितया महामहिमशालिभिः विद्वद्भिः ललितकला-

विशारदैः युवराजपदोपभूषितैः श्री १०८ श्री पुण्यप्रतापसिंहदेवमहोदयैः स्वराज्यस्य त्रिविधमंगल—साधनार्थं, प्राचीनार्वाचीनज्ञानविस्तारार्थं, विविध-विधेय-विधानार्थं स्वनिर्मापिते भारतीय-स्थापत्यकलायाः दिव्यादर्शभूते सुख-शाले नवीनप्रासादे, स्वमहोदारतया धर्म-बुद्धया च श्रीकमलेश्वर्याः सरस्वत्याः शारदायाः दिव्या नवीना प्रतिमा, हिन्दी-सार्वजनिकवाचनोलयश्च सुस्था-पितौ इति महानन्द–विषयः विन्ध्येलखण्डवासिजनतायाः।

प्रतिष्ठायागे स्वस्थानीयाः बहवो मान्याः विद्वांस उपस्थिता आसन्। ये प्रचुर-दानमानाभ्यां समर्चिताः। अस्य प्रतिष्ठायागस्य गुरवो गोस्वामिपद-भूषिताः श्री गोकुलप्रसादाः राजगुरवो, यागाचार्याः पोतकूर्चिनः पीताम्बर-रावतैलङ्गा राजाचार्य्या अभवन् यैः वैदिकविधिना सरस्वत्याः प्राणप्रतिष्ठा कारिता। यागस्यास्य पौराणिकाः पीतकूर्चिनः पं० छुन्नूलालमहाशया राजपौरा-णिका अभवन्। प्रतिष्ठायागस्य कार्यारम्भः प्रागभवत्। ततः महता समारोहेण च सरस्वत्याः "नगर-प्रदक्षिणा" अभवत्। प्रदक्षिणा— समाजे सर्वेषामग्रे सुभूषिता गजालिः, ततः शतघ्न्यः, कुन्तायुधा अश्वारोहकाः, प्रभावशालिनी राजकीया चमूः आंगल-वाद्य-वादकाः पदातयः (बैन्ड), ततः स्थानीया हाई-स्कूलछात्राः अध्या-पकाश्च, कन्यापाठशालायाः कुमारिकाः मंगलकलश-युक्ताः सुपूजिताः सुवा-सिन्यः, ततः याज्ञिक-विद्वांसः ततः सरस्वत्याः सुभूषितो रथः ततः राजवर्गीयाः ततो राजपुरुषाः, प्रतिष्ठित–नागरिकाश्चासन्। निशीथानन्तरम् विविधक्रीड़ा-कौतुकोत्सव तत्परः प्रदक्षिणा, समाजो ग्राम प्रादक्षिण्येन स्वस्थानं पुनः समागतः।

—अजेयगढ़ राज्यस्थानां सर्वेषां सुधियां मान्यानां नागरिकाणां साधा-रणजनानां च पूर्णतया हार्दिक सहयोगोऽस्मिन् कार्ये समभवत्। "अजेयगढे-तादृग् यज्ञोत्सवः बहुवर्षाभ्यन्तरे नैवाभूदिति स्थानीयवृद्धानां सम्मतिः"

—प्रासादाग्रे विशालभूमे मध्यभागतः सुविस्तृतो राजमार्गो विराजते, येन अनारतं मृत्तराणि धावन्ति। समीपे तु शोभनं जलाधिगमसौविध्यं वरीवर्त्ति।—

यशोधनानां श्रीमतामिदानीमिदमादर्शभूतं कार्यमित्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देशलेशावसरः। समर्चिता श्रीमती भगवती कमलेश्वरी सपरिवाराय यजमानाय दीर्घमायुः पूर्णस्वास्थ्यं धार्मिकं यशश्च वितरेदित्येव मनोऽ-भिलाषो मम।

निवेदकः—

राज पुरोहितः—पं० देवप्रसादशर्मा.

अजेयगढ़, राज्यस्थः।

(विश्वसंस्तुतसदाचाराणामग्निहोत्रिप्रवराणामस्मत्पूज्यपादगुरुवर्य्याणां सूर्य्योदय-
सम्पादकानां प्रातःस्मरणीयमहामहाध्यापकमहामहोपाध्यायस्वर्गीया-
न्नदाचरण-तर्कचूडामणि महोदयानां महाप्रयाणे काशीस्थ-
कालीवाड़ी भवने संजातायां शोकसभायामाश्विन
कृष्णाद्वादश्यां शुक्रे ता० १-१०-३७ई० पठिताः)

शोकाश्रुविन्दवः।



यस्तर्कचूडामणिरादृतो बुधैर्गोविन्ददासादिभिरेत्य काशिकाम् ।
श्रीमालविस्थापितविश्वमन्दिरे ऽप्यध्यापयद्भारतधर्ममण्डले ॥१॥
ग्रन्थाननेकान् विरचय्य विस्तृतान्छिष्यान्सुतान्योग्यतमान् विधाय यः ।
धर्मं प्रतिष्ठाप्य निजप्रभावतः सोऽन्ते जपन् ब्रह्म दिवं गतो गुरुः ॥२॥
अहहा ! विषमोऽशनिः कुतो निपपातैकपदेऽनपेक्षितः ।
निगमागमपारगो यतः स महाज्ञाननिधि र्विलोपितः ॥३॥
इषुकृष्णदलेऽम्बुधौ तिथौ वयसि प्राप्त इहाष्टसप्ततिम् ।
सुत-शिष्यगणान् विहाय नस्त्वरितं हा ! त्रिदिवं कथं गतः ॥४॥
अपि मूर्तिधरः पतञ्जलिः कपिलो व्यास उताद्य जैमिनिः ।
कणभुग्ननु गौतमो मुनिः क इहासीद्बत नो भवान् भुवि ॥५॥
निगमः कमुपाश्रयेत्क ते स सदाचार इहाव्रजेद्वद !
अतिथिःप्रिय ! हिन्दुसंस्कृति र्वत दीना गृहिणां कमावसेत् ॥६॥
अयि धर्मविधिं यथार्थतः क उपेत्याद्य समन्वयिष्यति ।
स पुराणनिधिः कमेष्यति व्रतिनं स्वार्थसमर्थकं वद ॥७॥
रुदतीं गृहिणीं सहोदरं स्वसुतान्पौत्रगणान्स्वबान्धवान् ।
अयि शिष्यगणांस्त्यजन् कथं त्रिदिवं हा ! प्रणवं जपन्नगाः ॥८॥
त्रिदिवमुपगतानां तर्कचूडामणीनां वरदकरविहीनः शिष्यसंघः सबन्धुः ।
उपहरति समन्ताच्छ्राद्धपुष्पाञ्जलिं हा ! स्मृतिदिवस इदानीं बद्धशोकाम्बुवेगः॥

श्री गोपालशास्त्रिपुरस्सरस्य

काशीस्थस्य तदीयशिष्यसंघस्य, शोकसन्तप्तस्य ।

शेकोच्छ्वासः ।



काशीवासवशादुपेत्य निकटे काशीश्वरेण स्वयम्
आसन्ने समये च विश्वगुरुणा विश्वेश्वरेणार्पितम् ।
पीत्वा नाम सुधामयं शिवशिवेत्यालिङ्गितस्तारकम्
पूज्यो मे गुरुरन्नदाचरण ! शैवे पदे नन्दते ॥१॥

नानाग्रन्थप्रकाशैर्विदित-सुकृतिभिर्जातलोकानुरागः
सोऽयं काशीनिवासी तपसि सुविहितो दुःखनाशे निमग्नः ।
काशीस्थस्वामिमुख्यैः सकलजनगणैः कीर्तनीयो महात्मा
मूर्तः साक्षाद्दिविष्ठो जयति सुविमलैः पुण्यतेजःसमूहैः ॥२॥

यश्छात्रानपुषत् स्वपोषमनिशं भीतेष्वभीतिं ददौ—
यः शिष्यान् निजबान्धवानिव सदा प्रीतिप्रदो ह्लादयन् ।
यो द्वेष्यानपि सम्मतान् विनयिनोऽपश्यत् स्वबन्धूनिव
यो नित्यं परिरक्षति स्म शरणं यत्नेन वै सङ्गतम् ॥३॥

श्रुत्वा यस्य कथां विचित्रभणितां शान्तिः परा कल्पिता
शीलं साधु विचिन्त्य शत्रुभिरपिच्छाया यतः प्रार्थिता ।
आचारः श्रुतिधर्मपूतसुधियां क्षेमं सदा योऽतनोत्
हा ! हा ! भूतिलक ! प्रसन्नवदन ! त्वं साम्प्रतं क्वासि भोः ! ॥४॥

सुजनकुजनशान्ति "अन्नदा" ह्यन्नदानै रनुगत-जनदुःखं नाशितश्चार्थदानैः ।
"चरण" जनसमूहे प्रीतिनेत्रं तवासीत् सुरबुध गुरुमाने "तर्कचूडामणि" स्त्वम् ॥५

प्रबल-पवन-वेगोद्भिन्नवेलो यथाब्धिस्तव गुरुतरशोको दुस्तरो दुःखदायी ।
प्रसरति सहसाऽयं धैर्य्यबन्धं विहाय क इह विपदि धीरा मानवाः सन्ति लोके ॥६॥

काशीनाथजितान्तकात्मतपसा काशीशलीन प्रभो !
स्वर्लोके शिवशाश्वते विलससि प्रोद्दामचन्द्रप्रभः ।

नानाक्लेश-वियोग-शोक-विकलास्त्वत्पादपद्माश्रिताः
कल्याणं कुरु नो विधेहि परमामृद्धिञ्च सर्व्वात्मिकाम् ॥७॥
नमोऽस्तु शुद्धाय चिदात्मरूपिणे वरेण्यरूपाय च सत्यरूपिणे ।
नमोऽस्तु तस्मै गुरवे चिदात्मने तपःप्रलीनाव्ययसौम्यमूर्तये ॥८॥

तात ! श्रीचरणाम्बुजेऽशुभदिने विन्यस्तपुष्पाञ्जलि-
र्भक्त्या मानस कल्पितैः शुचिमना याचे नु पुण्यप्रदम् ।
प्रज्ञानं वितराशिषञ्च विनत "श्रीज्योतिषे" सर्वदा
शेषं श्रीशिवतां गते गुरुपदे संनत्य सम्प्रार्थये ॥९॥

—ज्योतिश्चन्द्र भट्टाचार्यस्य

तर्कचूडामणि महोदयानां कैवल्योपलब्धिः ।

विगताश्विनकृष्णतृतीयायां गुरुवासरे निशीथेऽर्धरात्रे (१९९४ वै०) (ता० ८।९।३७ ई०) महामहोपाध्याय-महामहाध्यापकानामग्निहोत्रिप्रवराणां पूज्यपाद श्रीमदन्नदाचरणतर्क चूडामणिमहोदयानां काश्यां मानस सरोवरस्थ निवासभवने कैवल्योपलब्धि र्जाता । देहावसानसमये पूज्यपादनाम् अवस्था अष्टाशीति वर्षाणामभ्याशमुपगताऽसीत् । एषां जन्म दशमहाविद्यासिद्ध-सर्वा-नन्द (सर्व विद्या) वंशे वङ्गप्रान्तीय नोयाखालीमण्डलान्तर्गत-सोमपाडाग्रामे ऽभूत् । सर्वविद्यावंशो हि वङ्गदेशे शाक्तसम्प्रदाये महाप्रख्यातिमधिगतो विद्या-विभूतिविभूषितो महाकुलीनो गण्यते ।

तर्कचूडामणिमहोदयाः सर्वप्रथमं व्याकरणन्याययोः सम्यगध्ययनं विधाय स्वगुरुकुलादेव तर्कचूडामणिरित्युपाधिमधिगवन्तः । पश्चाच्च काव्य-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्तशास्त्राणामध्ययनं धर्मशास्त्रग्रन्थानाञ्च परिशीलनं कृत्वा तेषु प्रावीण्यातिशयमभ्युपगतवन्तः । इमेऽध्ययनानन्तरं प्रथमं स्वमण्डल एवैकस्मिन् इंग्लिशविद्यालयेऽध्यापयितुमारब्धवन्तः । तदानीमेवैकस्यां चतुष्पाठ्यां सर्वशास्त्राणामध्यापनं प्राचीन-संस्कृताध्यापनपद्धत्या पाठयितुमारब्धवन्तः । सैव चतुष्पाठी कियता कालेन नोयाखाली-संस्कृतकालेजरूपे परिणता जाता ।

तर्कचूडामणिमहोदया वाल्यावस्थायां यदा ढाकानिवासिनां स्वर्गीयानामभयाचरणविद्यारत्नमहोदयानां निकटे व्याकरणमधीयाना आसन्, तदानीमेवैषां प्रतिभायाः परिचयः सर्वैरेव तदीयसतीर्थैः समधिगतः। यतोहि व्याकरणाध्ययनानन्तरं पञ्चषैरेव दिवसैरिमे साहित्यदर्पणस्य विशिष्टमंशं गुरुमुखादधीतवन्तोऽवशिष्टान् ग्रन्थांशांस्तु स्वयमेव स्वप्रतिभाप्रावीण्येन परिशीलयाञ्चक्रुः। यत्रैषां महावैदुष्यमासीत्। एतेषां 'रामाभ्युदय'-महाप्रस्थान-भूदेवचरितप्रभृतीनि महाकाव्यानि ऋतुचित्रप्रभृतीनि च खण्डकाव्यानि विदुषां चेतश्चमत्कराणि विद्यन्ते। व्याकरणे वैदुष्यमेषामप्रतिममासीत् एभिः व्याकरणे निर्मिता वहवो निवन्धाः प्रकरणग्रन्थाः सन्ति। सुप्रहस्य-नामधातु-प्रत्ययविवेकप्रभृतयो ग्रन्था व्युत्पत्तिमाधातुं व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवादप्रभृतिग्रन्थतो न्यूनां कोटिं नासादयन्ति। सिद्धान्तकौमुद्याः कारकभागस्यापि चूडामणिमहोदयैः स्वतन्त्रं व्याख्यानं कृतं विद्यते।

इमे महोदयाः स्वप्रतिभावलेन वङ्गदेशे परमां प्रसिद्धिमासाद्य स्ववयोऽवस्थायाश्चत्वारिंशत्तमेऽब्दे इह काश्यामागतवन्तः। तदानीं च काशीस्थैः संस्कृतविज्ञैः स्वर्गीय बाबू गोविन्ददास महोदयैः तदानीन्तन-हिन्दु-कालेज-कार्य्यसम्पादकैः श्रीमद्भिः डा० भगवान्दास महोदयैश्च समादृता इमे हिन्दुकलाशालीय (कालेज) संस्कृतविभागे सांख्ययोगमीमांसादि-दर्शनशास्त्राणमध्यापने-नियोजिताः। ततः प्रभृत्येव श्रीभारतधर्म-महामण्डले च तत्सञ्चालकैः प्रतिष्ठापितस्य उपदेशक-महाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापकतामुपेत्य स्वानुरागेण महती धर्मसेवा विहिता। वहून् संस्कृतग्रन्थान् भाष्यवृत्ति-विवरणादिभिः परिष्कृत्य प्रकाशितवन्तश्च। देहावसानं यावत् श्रीभारतधर्म-महामण्डलीयस्याखिल भारतवर्षीय संस्कृताध्यात्मिक विश्वविद्यालयस्य संचालनसभायाः इमे सहायकाध्यक्षपदे आसन् विश्वविद्यालयीय मुखपत्रस्यास्य-सूर्य्योदयस्य च इमे एव प्रधान-सम्पदका आसन्।

इह काश्यामागमनकालत एवेमे स्वनिवासे प्रतिष्ठापितायाम् ईश्वरपाठशालायां सर्वात्मना शास्त्राणि अध्यापयन्तिस्म। तत्रैव यदा हिन्दुकालेजाभिधो विद्यालयो विश्वविद्यालयरूपेण परिणतो जातस्तत्रापि ते सांख्ययोग शास्त्रयोः प्रधानाध्यापका भूत्वा स्वीयसदाचारेण तत्रत्याधिकारिणां श्रीमतां प्रमथनाथ तर्कभूषणमहोदयानां श्रीमतां मदनमोहन मालवीय महोदयानाञ्च सम्मानभाजनान्यभूवन्। इत्थमध्यवसायपरायणा इमे प्रातः काले विश्वविद्यालये पराह्णे श्रीभारतधर्ममहामण्डले अतिरिक्तकाले च ईश्वरपाठशालायामध्यापयन्तः

सततपरिश्रमेण अद्यत्वे दार्शनिकपद्धतौ नूतनयुगपरिवर्तनमेव कृतवन्तइति स्फुटम्प्रतीयते । यतो हि सर्वेषामेव दर्शनानां वृत्तिरूपेण तैः सरलसूत्रार्थो विहितोऽस्ति । यत्र च सूत्राणामक्षरैरेव येऽर्था निःसरन्ति त एवाङ्गीकृताः सन्ति । येन वृत्त्यातिसारल्यं स्फुटार्थप्रतिपादकत्वमपि समागतमस्ति । एवं तदनुसार्य्येव भाष्यं प्रतिदर्शनं पृथगेव विरचितं विद्यते । सर्वेषां दर्शनानां भावार्थमादाय वैशेषिकरहस्यं न्यायरहस्यं सांख्यरहस्यं योगरहस्यं वेदान्तरहस्यम्-इत्यादिनाम्ना गुरुशिष्य-संवाद-(प्रश्नोत्तर) रूपेण वङ्गाक्षरैर्वङ्गभाषायामेवातिमनोहारीणि पुस्तकानि मुद्रितानि सन्ति । सर्वोपरि च सर्वदर्शनानां चित्राणि निर्मितानि देवाक्षरैर्मुद्रितानि च सन्ति । यान्येव केवलमधीत्य सर्वदर्शनरहस्यज्ञा भवितुमर्हन्ति जनाः । यत्र च तत्तद्दर्शनानामादित आरभ्यान्तं यावत् सर्वसूत्रार्थानां क्रमशश्चित्ररूपेण विन्यासो विद्यते, येषां दर्शनमात्रेणैव सर्वेऽपि तद्दर्शनगाः पदार्था बुद्धावारूढा भवन्ति न कदापि विस्मर्य्यन्ते ।

एवं दर्शनशास्त्रस्य दुरूहत्वमधुना तेषामनुग्रहेणापास्तमेव दृश्यते । तैर्निर्मिता मुद्रिता अमुद्रिताश्च द्वाषष्टिर्ग्रन्थाः सन्ति, ते सर्वेऽपि समुपादेया नूतनसरल-सरण्या विनिर्मिताः, येषु व्याकरणकाव्यदर्शनधर्मशास्त्राणां सर्वेषामेव विषयाणां नूतनसरण्यैव स्फुटतरं प्रतिपादनं कृतं विद्यते । इत्येवं तर्कचूडामणिमहोदयैः सर्वदर्शनानां पद्धतिपरिष्कारेण वर्तमानशासकेषु अपि स्वीयः प्रभावः समारोपितो येन तेऽपि तान् 'महामहोपाध्याय' पदेन विभूषितवन्तः । कियतः कालात् तेऽग्निहोत्रमपि विधिना गृहीतवन्त आसन् । सर्वमपि अध्यापनादि कृत्यमनुतिष्ठन्तस्ते धर्मशास्त्रपुराणादीनां परिशीलनेन च धर्मशास्त्रकोशस्यापि संग्रहं कारितवन्तः । यश्चाद्यापि अमुद्रित एवास्ति । सम्प्रति शोकसन्तप्तमानसोऽहं नाग्रे प्रभवामि किञ्चिद् वक्तुम् । तर्कचूडामणीनां वियोगेन भारतीय-संस्कृत-पण्डितसमाजस्य सनातनधर्मस्य च महती क्षतिः सञ्जाता । यस्याः पूर्तिरसम्भाविनी विद्यते । सम्प्रति तेषां त्रयः सुयोग्याः पुत्रा पं० देवेन्द्रभट्टाचार्य्यमहोदयाः, पं० यतीन्द्रभट्टाचार्य्यः पं० शचीन्द्रमहोदया श्चातीव योग्याः स्वदेशे एव सन्ति । कन्ये च द्वे परिणीते स्वपतिगृहमधितिष्ठतः, पत्नी च तदीयवियोगदुःखिता इह काश्यामेव स्वावशिष्टजीवनं यापयन्ती निवसति । अनुजश्च स्वगृहकार्य्यमनुतिष्ठन् तदीय-पुस्तकानां प्रकाशनं करोति । सम्प्रति तदीयशोकसन्तप्तपरिवारैः सह समवेदनां प्रकटयन् तेषां पूज्यपादानां पुण्यस्मृतौ कियद्भिरेतैः संस्मरणवाक्यैः श्रद्धपुष्पाञ्जलिं समर्पयन् विरमामि ।

तदीयशोकसन्तप्तः शिष्यः—

श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)

———

४

शोकप्रकाशः ।

हन्ताशने ! सुखकरस्त्वमसीति विद्मः
प्राणैर्वियोजयसि यत् क्षणमात्रपातात् ।
हा हा ! ! चिरं गुरुवियोगशुचास्मदीय-
प्राणास्त्वदीयपतनाधिकदुःखभाजः ॥ १ ॥

श्रीश्रीगुरो ! भवदपूर्व्ववचोऽमृतानां
सेकेन कल्मषहता ननु जीविताः स्मः ।
अद्यैवमेव विनिपातविपत्तिर्भातौ
हा ! को भविष्यति पुनः परिरक्षको नः ॥ २ ॥

प्राप्तोऽधुना गुरुवरो ननु वः शिवत्वं
किं शोचथेति वचसा परिसान्त्वयन्तः ।
नो जानते स खलु नः शिव एव जीवन्
दृश्योऽभवत् तदवलोकशुचा हताः स्मः ॥ ३ ॥

तत् प्रार्थयेमहि गुरो भवदङ्घ्रिपद्मे
अस्मासु दीनतनयेषु कृपा विधेया ।
यच्छ्रीमतां शुभपदाङ्कजुषः समस्ता-
स्वापत्सु निर्भयहृदः प्रभवेम शान्त्यै ॥ ४ ॥

—शोकाकुलशिष्यवर्गाणाम्

[महामहोपाध्याय-महामहाध्यापक-सुगृहीतनामधेयानाम् अन्नदाचरण-
तर्कचूडामणि महाशयानां कैवल्ये तद्वियोगार्तानां]

शोकसभा

रुदित रुदित वङ्गाः पाणिदूनोत्तमाङ्गाः
वहत वहत शोकं द्राक् समाच्छन्नलोकम् ।
कुरुत कुरुत चित्तं वज्रसारात्सुचिरं
यदयमधिकृताक्षः स्फायते दुःखपक्षः ॥ १ ॥
किमिति कुलिशघोरां वैखरीं पातयेयम् ।
न च हृदयनिहन्त्रीं मध्यमां धर्तुमीशे ।

अपि यदसहनीयं दुःखमन्तः प्रमूर्च्छेत्।
स्वजनकृत-विभागं तद्भवेत् सह्यपीड़म् ॥ २ ॥
अथवा किमिदं विचार्य्यते नहि वार्त्तेयमिहास्ति संवृता।
प्रदहन्नचलं दवानलो ज्वलितार्चैर्न भवत्यपह्नुतः ॥ ३ ॥
सर्वानेव जनानवैमि विकलान् शोकेन तूष्णीं स्थितान्।
आनन्दैकनिकेतनं शिवपुरीमालोकयाम्यातुराम् ॥
गङ्गामद्य विलोकयामि कलुलुध्वानैरिवाक्रन्दिताम्।
अश्रूणामिव सन्ततिं निजपयःपूरोदरे बिभ्रतीम् ॥ ४ ॥
चूड़ामणे ! क्व नु गतो मयि ते स भूयान्
प्रेमाद्य मां यदपहाय चिराय लीनः।
दूये विमुक्तिपथवञ्चितभागधेयो
जन्मान्तरेऽप्यसुलभं तव दर्शनं यत् ॥ ५ ॥
कोषस्तेऽखिलधर्मशास्त्रमणयो यत्रासते संचिताः
सोऽयं त्वद्विरहेण तातविरहाद् रोरुद्यते बालवत्।
सर्वा दर्शनभारती विकलिता भाषाऽकुला शाब्दिकी
विप्राणां परमो गुरुश्च दहनो म्लानोऽद्य संदृश्यते ॥ ६ ॥
ज्ञातन्ते प्रियसाधनं, गुरुवचोनिर्दिष्टमप्यद्भुतम्
देवीहस्त-विलोकनं तदनलागारे गरिष्ठद्युतौ।
त्यागो योगगतिश्च, किन्तु न मया ज्ञातः सखे ! पूर्वतो
मत्तो यास्यसि हा ! विहाय, दयितां त्वज्जीवनालम्बनाम् ॥ ७ ॥
वंगीय ब्राह्मणानां गृहमभवदतो गृह्यवह्निप्रहीणं
छात्राणां शीलशिक्षा विलयमभजत त्वच्छरीरेण सार्द्धम्।
सर्वानन्दप्रवृत्तं विमलमपि कुलं म्लानतां याति सद्यः
त्वय्येकस्मिन् सुवृत्ते जहति भुवमिमां विप्लवो हन्त ! भूयान् ॥८॥
स्मरणशरणाः सर्वे शोच्या वयं रहितास्त्वया
त्वमसि विदितोऽशोच्यः सद्यो विमुक्तिमुपागतः।
यदयमनलो गृह्यो नित्यार्चितः प्रणवः सदा
जपमुपचितिं प्राप्तो योगः शिवश्च विमुक्तये ॥ ९ ॥
पित्र्ये तावदृणे त्वयाऽपगमिते द्वे लौकिकालौकिके
देवर्णं यजनैरपाकृतमृणं चार्षं महाविद्यया।
एवं सर्वविधादृणात् स्वयमहो मुक्तो बहूंश्चापरान्

त्यागेनानृणतां नयन्नपि कथं प्रेष्ठानिहोपत्त्रथाः ॥ १० ॥

शिष्यास्ते महतोपदेशवचसा प्रेम्णा सखायोऽर्थिनो
दानेनामलचेतसा बहुविधैर्ग्रन्थैश्च नानाजनाः
त्वत्तो लब्धमहोपकारमुदिता ये तावदेवंविधाः
मन्यन्ते सुजनास्तु तेषु तदृणं दृष्ट्याऽपि ते वञ्चिताः ! ॥११॥

आकृत्या व्यवहारतो धिषणया वाचा च सौम्यो भवन्
नो याम्याधिकृतिं कदापि भजतामित्येव सर्वेश्वरी
केनाप्यद्भुतकर्मणाऽनयदहो त्वां सोमपल्लीगृहात्
श्रीकाशीमपि सोमपल्लिमपरां सौख्याय मोक्षाय च ॥१२॥

बाल्येऽपि ते परिणतिं विदुषैव पित्रा
नामार्पितं सफलतामभजत् परस्तात्
देव्यन्नदाचरणसंश्रयणेन नित्य-
मन्नप्रदानसज्जुषाचरणेन सार्धम् ॥१३॥

भो मुक्त ! क्षपिताष्टपाशः ! शिवतां प्राप्तः प्रसन्नः सदाऽ-
भूर्जीवन्नपि मृत्युना त्वममृत स्वाभाव्यमासादितम् ।
त्वच्छोकोपहतेषु बन्धुषु भवाद्यस्यप्रसादोऽधुना
ते येन प्रशमं भजन्ति भवतः सद्भावपूर्णान्तराः ॥१४॥

कस्यचित् बन्धोः ।

——

हा ! तर्कचूडामणे !!

निवेदकः—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः ।
(स० ध० कालेजोपाध्यक्षः, मुलतान)

"अहहाऽन्तक ! विज्ञदन्नदा—
चरणां स्वं शरणं निनीषतः ॥
तव निर्दयताऽथ मूर्खता—
प्रकटाऽभूदगुणज्ञताभृतः ॥ १ ॥

'सूर्योदय' सम्पादकानां महामहोपाध्याय-महामहाध्यापक-श्रीमदन्नदा-चरणतर्कचूडामणिमहोदयानामाकस्मिकमात्यन्तिक-वियोगमाकर्ण्य विषीदत्य-

स्माकमन्तरात्मा । यद्यप्यस्माकमेभिः सार्द्धं साक्षात् परिचयसौभाग्यं पत्र-द्वयवद्धतिसुयोगो वा नाऽभवत्; तथाप्यस्माकं लेखन्या तदीयलेखन्या सह चिरत्नसंस्तवो विद्यते । प्रागस्माभि ँ प्रथमवर्षीय 'सुप्रभाते' (सं० १६८१) तल्लिखितं 'धर्म्मशास्त्रवचनविवेचनं' परमप्रेम्णा दृश्यते स्म, यत्र तैर्धर्म्म-शास्त्राणामापातत आभासमानस्य मिथोविरोधस्य प्रशमनाय निष्कण्टका सर-णिरुपादिश्यत । यत्सरण्याश्रयणेन प्राचीनधर्म्मग्रन्थेषु न भवति कस्यचिद् वचनस्य क्षेपकतासाधनप्रयोजनीयता, नवाऽपि क्लिष्टकल्पनाऽऽवश्यकता, न वा कस्यापि प्रतिकूलवचनस्य भवति निगूहनाऽपेक्षा, नचापि कस्यचन वचनस्या-ऽमूलकत्वप्रतिपादनयत्नः, नवाऽपि भवति कस्याऽपि वचनस्य अप्रमाणत्वख्या-पनाय मस्तिष्कक्लेशनाऽवकाशः, नचाऽपि परस्परविप्रतिपन्नवचसामेकवाक्य-तोपपत्तये भवति विकर्षणचूर्णनविचूर्णनाद्यावश्यकता—इतितद्दर्शिनां ना-ऽज्ञातं स्यात् ।

ततोऽस्माभिँ प्रथमवर्षीय 'सूर्य्योदये' (सं० १६८२) तर्कचूडामणि-महाभागानां 'साङ्ख्ये ईश्वरवादः' दृष्टः । यत्र तैर्निरीश्वरवादित्वेन प्रसिद्धस्य साङ्ख्यदर्शनस्याऽपि मते ईश्वरसिद्धिः स्वशैल्या प्रकटीकृता । द्वितीयवर्षीय-'सूर्य्योदये' च (सं० १६८३) अमीभिः साङ्ख्यसूत्राणां विज्ञानभिक्षुप्रणीतत्वे उपपाद्यमानानामुपपत्त्याभासानां निराकरणमकारि । एवञ्च तैरास्तिकदर्शन-शास्त्राणां चित्राण्यपि प्रस्तुतानीत्यपि श्रुतम् । ततश्च षष्ठसप्तमादिवर्षीय 'सूर्य्योदय' सङ्ख्यासु अस्माभि ँ कर्म्ममीमांसादिदर्शनानां तत्कृतभाष्याणि 'पुराणरहस्यम्' इत्यादीनि च पुस्तकानि दृष्टानि; यत्र तेषां दार्शनिकज्ञानस्य बहुश्रुततया अभ्रान्तगवेषणायाश्च परिचयोऽनायासं सम्पद्यते । बङ्गभाषाऽपि तैराराधिता । इत्थं पञ्चाशतोऽप्यधिकसुविस्तृतपुस्तकानामुल्लेखनादेभिः सुर-सरस्वतीसेवा निःस्वार्थमकारि; तत एव काशीपण्डितमण्डलस्याऽभिनन्दना-स्पदान्येतेऽभूवन् ।

एषास्ति वार्त्ता तेषां वैदुष्यस्य । तदीयाचारविषये त्विदमेव कथयितुं शक्यं श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिमहोदयशर्म्मैतत्-ते त्यागस्य मूर्तिभूताः, शान्तेर्निकेतनं, देवर्षिपितॄणामादरविश्वासयोरेकं स्थानं, दयादाक्षिण्यादीनाम-द्वितीयं निवासभवनं, सदाचारस्य प्रत्यक्षमुदाहरणम्, अतिथिसत्कारस्य एक-मात्रमायतनम्, आर्षशास्त्राणां जङ्गम आलयः—ईदृशगुणगणविशिष्टा धर्म्मशास्त्र-कृतां वचनेषु आ शैशवाद् विश्वसितार ँ परोपकृतिपराश्चाऽविद्यन्त ।

इमे हिन्दुविश्वविद्यालये साङ्ख्ययोगयोरध्यापकाः, भारतधर्ममहामण्डलस्य उपदेशकमहाविद्यालये च महामहाध्यापकाः सन्तो महामण्डलस्य प्राणरूपा व्यराजन्त। महामहोपाध्यायैर्महामहाध्यापकैश्चैभिरनेकशिष्या व्युत्पादिताः। एतेषां विषये श्रीगोपालशास्त्रिणां निम्नशब्दाः परमोपयुक्ता भान्ति।

"अपि मूर्त्तिधरः पतञ्जलिः
कपिलो व्यास उताऽऽद्य जैमिनिः।
कणभुङ् ननु गोतमो मुनिः
क इहासीद् वत! नो भवान् भुवि?॥
'निगमः कमुपाश्रयेत्, क्व ते—
स सदाचार इह व्रजेद्वद।
अतिथिप्रिय! हिन्दुसंस्कृति—
र्वत! दीना गृहिणं कमावसेत्?॥
अपि धर्म्मविधिं यथार्थतः
क उपेत्याऽद्य समन्वयिष्यति।
स पुराणनिधिः कमेष्यति
व्रतिनं स्वाऽर्थसमर्थकं वत!॥

ईदृक्षाणां दार्शनिकशिरोमणीनामृषिरूपाणामेषामात्यन्तिकवियोगेन तत्साक्षादपरिचितानामप्यस्माकं हृदि महती विषण्णताऽजृम्भत। अधुनैषां क्षतिपूर्त्तिरसम्भाविनी। भारतधर्म्ममहामण्डलोपर्य्ययमनभ्रवज्रपातोऽजनि। स्वा० श्रीदयानन्दमहाराजानां वियोगो महामण्डलेन विस्मृत एव नाऽऽसीत्; ततोऽयमन्यः सुदुस्सहो वियोगः समुपनतः। हन्त!!!। एतद्विषयेऽस्माकं 'सूर्य्योदय' कार्य्यालयेन, भारतधर्म्ममहामण्डलेन, तत्पुत्रादिककुटुम्बेन च सह खेदसमवेदना वरीवर्त्ति। परमात्मेदृशाय महात्मने मुक्तिं, तत्परिवाराय च तद्वियोगसहनक्षमताञ्च वितरेदित्याशासानो विरमत्ययं जनः। शम्।

अखिल भारतवर्षीयैकादशसंस्कृतसाहित्यसम्मेलन कार्य्यालयः अमृतसरनगरम्

सप्रश्रयं निवेदनमिदमस्ति यदस्माभिरत्र नगरे (२५) पंचविंशति दिसम्बरात् (३०) त्रिंशद्दिसम्बरपर्यन्तं महता उत्सवेन अखिलभारतवर्षीय संस्कृत साहित्यसम्मेलनं कारिष्यते। तदन्तर्गतानि चोपसम्मेलनानि भविष्यन्ति तद्यथा—

(१) छात्रसम्मेलनम्, (२) महिला-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनम् (३) स्वर्गीय-कवि-प्रतिनिधि-सम्मेलनं (४) शिक्षासम्मेलनम् (५) नव साहित्य सम्मेलनम् (६) प्राचीन ग्रन्थप्रदर्शनी चेति ।

एतादृशयागस्य सफलतासम्पत्तये च महामान्यानां श्रीमतां निपुणमतीनां विदुषां दर्शनमत्यन्तमावश्यकमिति सानुनयमभ्यर्थये तदाऽलं कर्त्तुं सम्मेलनोत्सवमिति ।

सर्वैर्महानुभावैः स्वस्व प्रतिनिधयो निबन्धाश्च × १५ दिसम्बरात् पूर्वमेव प्रेषणीयाः । स्वेनसह शयनास्तरणमानेयं, प्राप्तितिथिश्चापि सूचनीया ।

सम्मेलने पठनीया निबन्धाः—(१) मुसलिमानसंस्कृतकवयः । (२) संस्कृत स्त्रीकवयित्र्यः । (३) संस्कृतभाषाज्ञानाय सरला सरणिः । (४) वेदाध्ययनाध्यापन-प्रचारः । (५) संस्कृतभाषा राष्ट्रभाषा कथं स्यात्, प्राचीनकाले चेयं राष्ट्रिय-भाषा आसीन्नवेति । (६) संस्कृत प्राकृतयोः पौर्वापर्यम् । (७) केचित्पाश्चात्या भारतीयाश्च संस्कृतसाहित्यस्य अश्लीलता दोषग्रस्तत्वमुदाहरन्ति, तत्सत्यं नवा ? (८) भूगर्भाद्दुद्धृतेषु 'हडप्पा' 'महञोदड़ो' इत्यादिषूपलब्ध वस्तुभ्योऽस्ति काचित्प्राचीनसभ्यतायाः संस्कृतसाहित्यस्य च प्रतिपत्तिः । (९) तन्त्रशास्त्रोक्तविधीनां सफलता सम्पत्तिः । (१०) योगशास्त्रप्रोक्तसिद्धीनामिदानीमनुपलम्भकारणं तासां चावश्यकत्वम् । (११) मैस्मरेजम हिपनाटिजमादिभिः योगेन सम्बन्धः । (१२) आयुर्वेद निघण्टोन्यूनतापरिहारोपायः । (१३) श्रौतस्मार्त्तकर्मणां यागादीनां प्रचारोपायः तद्गतपरिभाषाणां, पद्धतीनां च प्रकाशनम् । (१४) वेदस्य सर्वविद्या निधानत्वम् । (१५) जैन बौद्धदर्शनानां वैदिकदर्शनैर्भेदाभेदौ । (१६) परस्परं वैदिकदर्शनानां तदन्तर्गतानामद्वैतादिमतानां च समताविषमते ।

समस्या पूर्त्यर्थश्लोकांशाः—

(१) वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु ।
(२) शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ।
(३) केनापि नालोक्यते ।
(४) न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ।
(५) पिपीलिका चुम्बति चन्द्रबिम्बम् ।
"निर्धन कुटीरम्" अस्मिन् विषये रचना च ।

प्रस्तोतव्याः प्रस्तावाः—

(क) भारते संस्कृतभाषाध्यापने आंगलभाषाया माध्यमत्वे दोषः ।
(ख) ज्योतिः शास्त्रशाखानां प्रचारः ।
(ग) दानस्य संस्कृतेन सम्बन्धः, दानप्रणाली–संशोधनं च ।

× विलम्बेन अस्मत्समीपेऽत्र प्रकाशनाय विज्ञप्तिपत्रं समागतम्, तथापि प्रकाश्यते । स० सम्पादकः ।

(घ) संस्कृतविद्यालयेषु प्रारम्भिकशिक्षायां हिन्दीभाषाया आवश्यकत्वं, सर्वेषां संस्कृतभाषा प्रोक्तानां विषयाणां च हिन्दीभाषायामेव संक्षेपतः शिक्षणम्।

(ङ) मुख्यस्य शृंगाररसस्याधुनिकेषु अश्लीलता प्रतिपत्तिनिराकरणम्।

(च) शिल्पविज्ञानविषयाणां सरलभाषायां ग्रथनम्।

(छ) विश्वविद्यालय नियतसरणिसंशोधनम्।

(ज) तिथिपत्रिका संशोधनम्।

(झ) आद्यवर्णान्तिमाश्रमयोः संस्कृत प्रचारायावश्यकत्वम्।

(ञ) वेदेषु पाश्चात्य पण्डितानामुद्भङ्कितदोषसमाधानम् किञ्च अस्माकं समीपं निम्नोलिखितानां मान्यविदुषां सम्मेलन प्रधानपदमलङ्कर्तुं नामानि प्राप्तानि, तेषां यः कश्चित्श्रीमतामभिप्रेतः स्यात्तदर्थं सम्मतिः सत्वरं प्रेषणीयेति तद्यथा—

(१) श्रीविद्यावाचस्पति श्रीपण्डितमधुसूदनझाशर्माणः राजपण्डिताः (२) पं० श्री गिरधरशर्म्मा महामहोपाध्यायमहोदयः! (३) पं० श्री रमापतिमिश्र प्रवराः (४) श्री पं० प्रमथनाथ भट्टाचार्य तर्कभूषणमहाशयाः (५) श्री १०८ शंकराचार्य महोदयाः। (६) श्री पं० ध्रुवमहोदयाः (७) श्री पं० विधुशेखरभट्टाचार्य महोदयाः (८) श्री पं० सुब्रह्मण्य ऐयर महोदयाः (९) महामहोपाध्याय श्री पं० हात्थी भाई शास्त्रि महोदयाः (१०) महामहोपाध्याय डाक्टर गंगानाथ झा एम० ए० महोदयाः (११) महामहोपाध्याय रायबहादुर श्री पं० गौरीशंकरहीराचन्द्र ओझा महोदयाः (१२) महामहोपाध्याय पं० मथुराप्रसाद राज गुरु महोदयाः।

समयविभागः—

(१) २५ दिसम्बरे प्रधानस्वागतम्।

(२) २६ त्यां प्रातःकालात्मध्याह्नपर्यन्तं (क) स्वागताध्यक्षभाषणं (ख) प्रधाननिर्वाचनं (ग) प्रधानप्रवचनम् (घ) विषयनिर्वाचनसमितिनिर्वाचनञ्च।

(३) तस्यामेव रात्रौ "स्वर्गीय-कवि-प्रतिनिधि सम्मेलनम्"

(४) २७ त्यां (क) छात्रसम्मेलनम् (ख) महिलासंस्कृतसाहित्य सम्मेलनम् (ग) शिक्षासम्मेलनम् (घ) नवीनसाहित्यसम्मेलनम् (ङ) निबन्धपाठः समस्यापूर्तिश्च।

(५) २८ त्यां मध्याह्न पर्यन्तं प्रस्तोतव्याः प्रस्तावाः प्रधानस्य धन्यवादादिकम्।

मध्याह्नोत्तर "हिन्दी की उन्नति में संस्कृत की आवश्यकता है या नहीं" अत्र विषये वादः।

मिहिरचन्द्रशर्म्मा पुष्करणा
प्रचारमन्त्री सम्मेलनस्य।

सूर्योदयदशा ।

[ले० श्रीभूपनारायणझाः व्या० न्या० मी० सा० वेदान्ताचार्यः साहित्यरत्नञ्च प्रधानाध्यापकः हाजीपुरीय र० सं० विद्यालयस्य]

नियतसमयमाविर्भूय भूयश्छटाभि—
विंघटितजनतान्तर्ध्वान्तसन्तानकेन ।
कतिपयदिनमर्वाग् वीक्षितेनेह तेने
विबुधजनविनोदोऽनेन सूर्योदयेन ॥ १ ॥

ज्येष्ठो यदा विलसतिस्म तदेकसेवी
"देवीप्रसाद"कविरुष्णितसर्वदिक्कः ।
गीर्वाणवाग्जगति यः सुदिनं विधाय
भूदेवतानिवहमोहनिशामशासीत् ॥ २ ॥

सूर्योदयस्य सौभाग्यमेधमानमभूत्तदा ।
यदा "नारायणः" साक्षादासीत्तमनुकम्पयन् ॥ ३ ॥

"विन्ध्येश्वरीप्रसादा"द्विन्ध्यप्रतिमेऽपि वारिते विघ्ने ।
सूर्योदयः समन्तादप्रतिघातं पुरा प्रथते ॥ ४ ॥

अधुना तु—

गीर्वाणवाणीं द्विषतामाननेन्दुरुदञ्चति ।
तस्मादायामिनीदानीमेधते मोहयामिनी ॥ ५ ॥

हरितश्छन्नाः परितः सन्तीदानीमनुद्यमैस्तुहिनैः ।
तस्माद्विन्दति मान्द्यं सम्प्रति सूर्योदयः क्रमशः ॥ ६ ॥

गीर्वाणगीरसिकमानसशालिलोकाः
कोका इवाद्य वत ! शश्वदरीणशोकाः ।
सूर्योदय-द्युतिकृते नितरामधीरा—
धीराग्रगण्य"मवधेश"मुपालभन्ते ॥ ७ ॥

अस्तु,—

तथापि नेदृग्विह्वलता विदुषामुपपद्यते

यतः—

कूर्माङ्गमिव सङ्कोचविकासनियतं जगत् ।
पश्चादुपचयस्यैव हेतोः प्रागपचीयते ॥ ८ ॥

मया तु विश्वस्यते—

सूर्योदयमक्लेशः पुनर "वधेशः" प्रचारयेदधुना ।
जगदुन्नमनप्रवणं शरणं कृत्वाऽ"न्नदाचरण"म् ॥ ९ ॥

किञ्च—

योगजदृष्टिसनाथो "गोपीनाथो"ऽपि कारणं पश्यन् ।
सूर्योदयवैधुर्योद्धूननधुर्यो भवेदधुना ॥ १० ॥

स्वकीयस्फारसंस्कारविश्वविद्यालयोऽपि सन् ।
साकं शिष्यसहस्रेण विश्वविद्यालये वसन् ॥ ११ ॥

"मिश्रश्रीवालकृष्णो"ऽपि सतृष्णोऽस्तु समन्ततः ।
स्वस्य गद्येन पद्येन सूर्योदय-समृद्धये ॥ १२ ॥

सूर्योदयमुत्पश्येदप्यासीनः सरस्वती-भवने ।
"श्रीनारायणशास्त्री" गद्यैः स्वस्याथवा पद्यैः ॥ १३ ॥

सभापतिरुपाध्यायः प्रवन्धकसभापतिः ।
भूत्वाऽवन्ध्यप्रवन्धेन सूर्योदयमुदञ्चयेत् ॥ १४ ॥

"मिश्रश्रीवालवोधो"ऽपि मार्मिको धार्मिकोत्तमः ।
सूर्योदये दयादृष्टिकणं क्षणमपि क्षिपेत् ॥ १५ ॥

कविवर "वदरीनाथो"वितरतु सूर्योदये दयादृष्टिम् ॥
राधापरिणयवीक्षणवाधामुत्प्रेक्ष्य लोकस्य ॥ १६ ॥

सूर्योदयस्य सुषमामतिवेलं निभालयन् ॥
"गोपाल"स्त्रिदिवेशानां प्रचारयतु गां भुवि ॥ १७ ॥

श्रीमता वैद्यरत्नेन पाटलीपुत्रवर्त्तिना ॥
सूर्योदये दयादृष्टिर्देया "व्रजविहारिणा" ॥ १८ ॥

प्रत्येकं ग्राहकाः सन्तः कुर्वन्तो ग्राहकान्तरम् ॥
सूर्योदयमुदीक्षन्तां यथाकाले विचक्षणाः ॥ १९ ॥

---

* प्रवन्धेऽस्मिन् यथासम्भवं श्लेषो रूपकं ध्वनिश्च पाठकैरूहनीयाः ।

शरदृतुः ।

(ले०—माध्यमिक आनन्द मोहनशर्मा टेहरी गढवाल)

प्रिय पाठकाः ! दृश्यतां तावद् विश्वसृजः सृष्टिवैचित्र्यम् । अत्र हि स्थावरजङ्गमेषु मानव एव सर्वेषां श्रेष्ठः । तत्र च मानवता समेषूच्चतरा । अत्र च 'अणोरणीयानित्यारभ्य महतो महीयानिति पर्यन्तम्' सर्वविधमनुजानां कृते भगवता करुणावरुणालयेन परमेश्वरेण कर्मभूमिः स्थापिता । तत्र कर्मचारिणां कर्मकरणाय समयश्च निर्धारितः, यत् षष्टिभिः पलैरेका घटिका, सार्द्धद्वयघटिकाभ्यामेका होरा, चतुर्विंशतिभिर्होराभिरहोरात्रम् । अहोरात्रसप्तकैः सप्ताहः । प्रायश्चतुस्सप्ताहैर्मासमेकं सञ्जायते । चैत्रादिद्वादशमासैरेको वत्सरः । एकस्मिन्मासे द्वौ शुक्लकृष्णौ चेति पक्षौ भवतः । मासद्वयेनैक ऋतुः । ते च वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिराः षडृतवः । तेषु शरदृतुरुपवर्ण्यते । ऋतुरयं सकलेषु ऋतुषूच्चतमः । अस्मिनृतौ विधातुरद्भुतमेव कर्म दृष्टिपथे पथिकायते । पुष्पितकाशैः समग्रा गोत्रा समाच्छन्ना, यथा वर्षुतुः वृद्धावस्थामापन्नः स्यात् । नानाशास्त्रावगाहनश्रेष्ठ-विदुषां मनांसीवामल-सकमला सरिद् भेरीझङ्कारमिव कललकल्लोलं कुर्वती पापात्मनोऽस्माद्देशान् पावयन्ती स्वेष्टस्थानं समुद्रं प्रत्युद्गच्छति । दुष्करैर्दुष्कर्मभिस्सञ्चितास्सम्पद इव क्षुद्रनद्योऽपि शुष्यतां गता । भूः शुष्कपङ्का सञ्जाता । शैलशृङ्गेषु निवासिनः पक्षिण उपत्यकायां समायाताः । सूर्यजनितशारदिकं सन्तापं रात्रौ कलाधरश्चन्द्रः सुचारुचन्द्रिकाचयेनाऽपहरति । याचका भैक्ष्याय वैश्या व्यापाराय साधुसमाज उपदेशार्थं राजानो विजयार्थं फलतः सर्वेऽपि अनवरत-वर्षया सन्त्रस्तमानसाः साम्प्रतं निराकुला स्सन्तोऽभीष्टपूरणार्थं देशं साऽपदेशं भ्रमन्ति । स्वच्छा वायवो वान्ति । प्रथमतः प्रारम्भकेऽस्मिन्नृतौ कन्यागतपक्षः समायाति । आस्तिका जनाः स्वपितॄन् श्राद्धविधानेन तर्पयन्ति । तेषु दिवसेषु ब्राह्मणाः पुत्रोत्सववद् हर्षिता भवन्ति । एकस्मिन्नहन्येव पञ्चषेषु गृहेष्वपि भोजनं कृत्वा पुनरपि भोक्तुकामास्तिष्ठन्ति ।

ततः श्राद्धपक्षावसाने शुक्लप्रतिपदः प्रारम्भे ब्राह्मणाः प्रतिगृहं वेदीं निर्माय तदुपरि कलशं परितश्च सप्तधान्यान् विकीर्य श्रीमत्या भगवत्याश्चण्डमुण्डविनाशिन्या महिषासुररक्तबीजशुम्भनिशुम्भाद्यखिलासुरभासुरनिकरमर्दिन्या दुर्गाया आराधनं कुर्वन्ति । 'राजानश्च विजयादशम्यां शस्त्रास्त्राणि सम्पूज्य, कलशस्थजलाऽभिषेकानन्तरं ब्राह्मणेभ्य आशास्यं गृह्णन्ति' । सस्यादिगुणसम्पन्ना भूरासादितयौवना नायिका इव प्रतिभाति । अवनतशालिफलस्तबकशोभिनी भुवः श्रीः 'शरत्' स्वागतार्थं तिष्ठति । सरसिजैः सरांसि हृतप्रियादृष्टिविलासिनीनां शोभां धारयन्ति । परिभ्रमद्भिः षट्पदकुलैः पुष्पितलतामण्डपाश्चेतो मोहयन्ति । निर्मलाम्बरे निरम्बुरम्बुदः पृथिव्या आनुकूल्यं सूचयति । श्रवणानि शिखण्डिरववाञ्छां विहाय कलकलहंसनादश्रवणे

तिष्ठन्ति। परिपाकेन नताश्शालयः केदारोदकेषु समुत्पन्नानां कमलानां सौरभमाघ्रातुमिवोपलक्ष्यन्ते। ऋतावस्मिन् बहुविधानि सस्य, कोद्रव, कुलत्थ, मुद्गादीन्यन्नानि समुद्भवन्ति। अथ च 'कोजागरी' पौर्णिमासी आयाति, अद्य मानवा आकाशदीपदानम्, कुर्वन्ति। सत्यदेवव्रतपूजनानन्तरं विदारितनारिकेलस्थं चन्द्रकिरणसम्मिश्रितं दुग्धमुपभुज्यात्मानं चिरजीविनं मन्यन्ते मानवाः। अक्षैश्च दीव्यन्ति। अथ च कृष्णत्रयोदश्यां यमाय चतुष्पथे दीपो दीयते। चतुर्दश्यां अपररात्रौ ब्राह्मे मुहूर्त्ते विचेयतारकाङ्किते नभसि पत्त्रिगणकल्लोलिते महीमण्डले श्रोत्रियगणगीयमाने तथा बन्दिजनजालसंस्तूयमाने प्रभाते संस्नाय लाङ्गलोद्धृतमृत्तिकां करमर्दकं कटुतुम्बिकामपामार्गञ्चेति समादाय स्वस्योपरि भ्रामयन्ति नरकभीरवो नराः। ततः केदारोदकेषु कमलमुकुलेषु गुञ्जायमानमधुकरकलापेषु पूर्वस्यां दिशि जाग्रति भारतभाग्यभास्करेऽमावास्यादिनमायाति। अद्यप्रति गृहेष्वनुभित्ति सुधालेपितसौधेषु श्रीमहालक्ष्म्याश्चित्रचित्रणं कुर्वन्ति नराः। ततोऽस्तमिते नलनीनायके गगनप्राङ्गणे क्रीडति तारागणे निशामुखे परितोदीपमालया देदीप्यमाने सौधे भेर्य्याद्यवाद्यपुरःसरगन्धाक्षत-मधुरव्यञ्जनादिभिर्महामायां लक्ष्मीमर्चयन्ति। अन्येद्युः प्रतिपदायां कृषका नूत्नान्नेन बलीवर्दान् श्रीकृष्णं भगवन्तं वासुदेवं पूजयन्ति। उत्सवोऽयम् 'बलिराजे'त्याख्यया व्याख्यायते लोकैः। अथ द्वितीयेऽह्नि 'यमद्वितीया' भ्रातृद्वितीया वा विद्यते, अद्य भगिनीवन्तो जना भगिन्युदवसित एव भक्षयन्ति गृह्णन्ति च स्वसृहस्ताद् गन्धाक्षत-तैलादिकम्। ततः शुक्लैकादश्या दिने तुलसीविवाहप्रबोधोत्सवौ भवतः। अस्मिन्नहनि सर्वे हिन्दवो राधादामोदरौ पूजयन्ति। कृषकाश्च स्वक्षेत्रत इक्षुदण्डान् त्रोटयित्वा तैस्तथान्यैः फलमूलादिभिरर्चयन्ति तुलसीदेवीम्, जागरयन्ति च त्रैलोक्याधिपतिं हरिम्। एकादश्यैषा 'हरिबोधिनी'ति संज्ञायते। ततश्चतुर्दश्यां विकसितागणिततारागणे गगने क्रीडति च भगवति व्योमविहारिणि चन्द्रमसि, तिरस्कृत-चन्द्रिकाभिरभिमानवत्यलकापुरीरमणीये मन्दिरे रमणीभिः स्त्रीभिः पुरुषैश्च वैकुण्ठचतुर्दश्या उत्सवो मन्यते। तदा घृताक्तकार्पासनिर्मितवर्तिकाभिः सहस्राधिकसंख्यापरिमिताभिर्नरनार्यः, विष्णोरारार्त्तिक्यं विधाय प्रदक्षिणसमये स्वमन्दगतिभिर्मरालमपि विस्मारयन्त्यः, विष्णुलोकस्यैवानुकूल्यं कुर्वन्ति स्वहस्तगतदीपैः। अहो! अनिर्वचनीयोऽयं दिवसः। अद्य पुरुषोत्तमस्य श्रीभगवतो मन्दिरे समायाति पशुपतिर्मन्मथशमनकः शिवः। एवमेव द्वितीयेऽह्नि प्रातःकाल एव गङ्गायाः पूजनमारार्तिक्यञ्च कुर्वन्ति तथा रात्रावपि शिवमन्दिर उत्सवो भवति। अद्यैव भवशङ्करः शङ्करस्त्रिपुरासुरमप्यघातयत्। अहो! साम्प्रतं गच्छति शरदृतुः। येनास्माकं मनसि नूतना भावा उत्पादिताः येन शवरीणां मनस्सु 'चारुचन्द्रिका-संक्रान्ततया मौक्तिकफलत्वेन सञ्चित-कर्कन्धूफलेन भ्रान्तिरुत्पादिता सोऽपि शशी साम्प्रतं शाम्यतामेति। इदानीं वनेषु विकसितकमलजाला अपि प्रोषितभर्तृका इव कृशत्वं गताः। नास्ति रात्रौ चकोराणां कलकलकोलाहलः कलहंसानां कलरवश्च। न

भवतीदानीं कश्चिदपि हर्षोत्पादक उत्सवः । इति गद्गद्गिरया लेखन्याश्चासामर्थ्यतया दुःखातिशोकेन विरम्यते । प्रार्थ्यते च परमात्मा यदेनमृतुवर्य्यमाशु समानयत्विति ।

श्रीकृष्णाष्टकम् ।

(ले०—उमाचरणदीक्षित श्रीवलदेवसहाय सं० म० वि० नयागंज कानपुर ।)

नवदूर्वादलश्यामं द्विभुजं पद्मलोचनम् ।
सौन्दर्यसागरं वन्दे सुरासुरसुपूजितम् ॥ १ ॥
धारयन्तं करे वामे मुरलीं नीलनीरजम् ।
लीलाविहारिणं वन्दे सततं चपलेक्षणम् ॥ २ ॥
लसन्नूपुरकेयूर-काञ्ची-कंकण-भूषिताम् ।
राधिकां वामभागे वै समारोप्य विराजितम् ॥ ३ ॥
मायातीतन्निराकारं साकारं निर्गुणं गुणम् ।
शरीरवाङ्मनोऽतीतं तं वन्दे वनमालिनम् ॥ ४ ॥
पीताम्वरं मन्दहास्यं विस्फुरन्तं मुहुर्मुहुः ।
राधया सह दीव्यन्तं यमुनायाः तटे नवे ॥ ५ ॥
बर्हिवर्हकृतापीडं कर्णिकारावतंसितम् ।
वनपालं सदावन्दे राधया सह संस्थितम् ॥ ६ ॥
सुध्युपास्यं मध्वरिं धात्रीशं लाकृतिं वरम् ।
देवकीनन्दनं वन्दे कंसारातिमधोक्षजम् ॥ ७ ॥
शरणं तव प्रपन्नाः स्म करुणावरुणालय ! ।
प्रसादं कुरु दीनेष्वेतेष्वस्मास्वपराधिषु ॥ ८ ॥

गुरु-स्तुतिः ।

(ले०—रचयिता-रामस्वरूप विद्यार्थी मुम्बयीस्थः ।)

श्री सम्पन्न-सुकान्त-कान्ति सहितो वेदान्त-विद्या युतो,
रेवा-नीर-समा शिवा तनु-विभा श्री मेघजिद्वंशजः ।
बाह्याभ्यन्तर-शुद्ध-चित्त-सुखदो लक्ष्म्यापि शुश्रूषितः,
शं मह्यं प्रददातु सोऽत्र सततं रेवादिकर्शंकरः ॥ १ ॥

कर्त्ता यस्तु 'शिखारहस्य' कुसुमस्यानन्ददाता धियः
रम्याश्चापि मनीषिणा विरचिता धर्मस्य नव्याः कथाः ।
गुर्व्योपाधिविभूषितः कविवरो डी० एल० शालास्थितः,
प्रेम्णा मामवलोकयेद्गुणगुरुः क्षुद्रं पुरोभागिनम् ॥ २ ॥

विज्ञानस्य निधिः पुरोहितवरो ज्ञानाग्निशुद्धायतिः,
द्यावाभूमिसनातनीकृतवपुर्देवीप्रभायाः प्रियः ।
पादानाम्प्रपदीनधूलिरनिशं, कुर्याच्छिवं पापिनम्,
दद्याच्चापि सपुत्रिका गुणवती देवी प्रभा भावुकम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णस्तुतिः



लें०—भगवानदत्तशास्त्री 'कविरत्नम्'

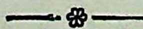
(श्री जगन्नाथसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकः काजडा)

गुञ्जन्मधुव्रत-निषेवित–मञ्जुकुञ्जे,
वंशी-विमुग्ध-वदनेन निनादयन्तम् ।
चञ्चच्चकोर-नयनं सजलाभ्र भासं–
स्मेराननं सकलदुःखहरन्नमामि ॥ १ ॥

वन्दे मुकुन्दमरविन्द–दलायताक्षं—
कुन्देन्दु-कन्द-दशनं शिशु-गोपवेषम् ।
ब्रह्मादि-देवगण-वन्दित-पादपद्-मम्
वृन्दावनाश्रयमहं वसुदेव-सूनुम् ॥ २ ॥

वन्दारु-मन्दारममन्दवन्द्यम्,
जगज्जनुर्बीजमनाथनाथम् ।
विशालभालं नवकञ्जमालम्,
गोपालबालं सततं स्मरामि ॥ ३ ॥

छात्र-जीवनम् ।



(लेखक—पं० श्री श्रीनाथझा मुखर्जी सेमिनरी, मुजफ्फरपुर)

अयि संस्कृतविद्यारसास्वादनपराः ! नाविदितमस्ति तत्रभवतां भवतां विद्वत्समाजशिरोमणीनां यथावद्विधानि भूतानि परब्रह्मपरमात्मनः सृष्टां प्राप्यन्ते । तत्र नराणामेव मुख्यत्वं स्वीकुर्वन्ति सर्वे । तस्यैव पुंसः चतस्रोऽवस्था ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थवानप्रस्थसंन्यासाख्या विभक्ता दरीदृश्यन्ते । तत्र प्रथमाऽवस्था या तस्यां यस्तिष्ठति

स ब्रह्मचर्य्यव्रत-पालन पूर्वकं वेदं वेदौ वेदान्वाऽधीते। इयमेव छात्राऽवस्था प्रतिपाद्यते। चतसृणामवस्थानामियमाद्या मूलभूता वरीवर्ति। यस्य पुरुषस्य प्रथमेयमवस्था न सम्यक्तया परिपालिता सेविता वा ताभिर्वेदोक्तरीतिभिर्या अवलम्बमाना अस्माकं पूज्यचरणमहर्षय आर्यावर्त्ते चकाशिरे तस्याजागलस्तनस्येव जन्म निरर्थकम्। यतस्तस्यान्या अवस्था अपि भ्रष्टा एव बोधिता भविष्यन्ति यदावयं तस्य च्छात्रावस्थां शोचनीयाम्परिपश्यामः। इष्टकागृहनिर्म्माणे मूलभित्तेरिष्टिका यदि सुदृढा न कृता सन्ति तर्हि भित्तय अन्या या भवितारस्तासामपि दृढत्वमसम्भावितमेव। तथा अपरिपालितच्छात्रावस्थाकाश्छात्रा अपि गृहस्थवानप्रस्थसन्यासावस्थासु कथमपि न सफलीभूता भवितुमर्हन्ति। अतश्छात्रावस्था पूर्वोक्तास्ववस्थासु श्रेष्ठेति सिद्धम्।

अस्यामवस्थायां तिष्ठन् छात्रः साधारणं कार्यं केवलं न साधयति किन्त्वेकं महत्तममुत्तरदायित्व कार्यं करोति। गुरोर्गृहे स्थित्वा "काकचेष्टी वकध्यानी श्वनिद्र..................." इत्यादि नियमानुयायी भवेत्। न च गुरोः सम्मुखे कदाचिदुच्चासने तिष्ठेत्। गुरुं कदापि नानुकुर्य्यात्। यत्र गुरोर्निन्दा भवेत् तत्र कर्णौ पिधातव्यौ वान्यतो गन्तव्यम्। गुरोराज्ञा कथंचित्कदाचिन्नावमन्तव्या। गुरुसन्निधौ सदा हीनाङ्गवेषः, गुरोः पूर्वं शयनादुत्तिष्ठेत् पश्चाच्च शयीत। दूरात्समिध आहृत्य प्रातः सायमतन्द्रितो भूत्वा विहायसि संनिधाय जुहुयात्। पञ्चमहायज्ञान्कुर्वतां गृहेभ्यो ब्रह्मचारी भिक्षामन्वहमाहरेत्। गुरोः कुले ज्ञातिबन्धुकुलेषु च कदापि भिक्षां न याचेत। अन्यगृहाणां त्वलाभे तु पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्। इत्थं ब्रह्मचारी गुरोः शुश्रूषां कुर्वन् गुरुगतां विद्यामधिगच्छेद्यथा खनित्रमादाय खनन्धरां वारि लभते।

छात्रश्छत्रमिव व्यवहरेत्संसारे। यथा छत्रं प्रचण्डमार्तण्डमण्डलमयूखेभ्यस्त्रायते नरं वर्षाभ्यो वा तथैव छात्रो गुरुमातृपितृज्ञातिबन्धून् विविधेभ्यः सामयिकासामयिकदुःखपुञ्जेभ्यस्त्रायते। छात्रा एव स्वधर्मानुकूलं कार्यं संम्पाद्य यदा गृहस्थाश्रमं प्रविशन्ति तदा बहुविधा भारास्तेषां शिरसि निपतन्ति। समये समये यदा महतां रोगाणामाक्रमणमस्माकं देशे भवति, अन्ये वारिवर्धनभूकम्पादय उत्पाताः समुद्भूय देशविध्वंसनं विधातुं प्रयान्ति, तदा त एव छात्राः छात्राऽवस्थायां नागरिकावस्थायां वा तिष्ठन्तो देशोत्पातपीडितान् भ्रातॄन् त्रातुं बद्धपरिकरा देशस्य कोणे कोणे सभासमितिद्वारा कार्याणि विभज्य कुर्वते।

अत एव ये छात्रा विद्यालये, महाविद्यालये वा पठन्ति तैः कदाप्यसावधानतया न पठनीयम्। उत च शोचनीयं प्रतिक्षणं मनसि यत्ते शिरसा गुरुमातृपितृदेशोद्धारऋणभारान्वहन्ति। तैः कदापि गुरुभिः सहान्यप्रतिष्ठितपुरुषैर्वा हास्यादिकं न विधेयं यतस्तत्र तेषां समयोऽमूल्यो मूल्यरहितपदं धत्ते।

गुल्लरचिकित्सा-विज्ञानम्।

(ले०—धर्मनाथशास्त्री त्रिपाठी, आयुर्वेदाचार्य्यः, काशी)

परम-कारुणिकेन भगवता भूतभावनेन धरणीतले चम्पारण्यस्थ श्रीचन्द्रशेखरधर-मिश्रमहोदयद्वारा गूलर-चिकित्साविज्ञानमुद्भाव्य न केवलं मानवजातेरेव प्रत्युत पशु-पक्षि-सरीसृपादीनामपि महानुपकारः सम्पादितः। इदमौषधं विफलतां गतास्वपि सकल-चिकित्सासु रोगिणां चरमघटिकासु प्रतिशतं पञ्चनवतिसंख्याकान् रोगिणो नीरोगान्, सम्पादयतीत्यस्याऽनन्यसाधारणो गुणः। आर्थिककष्टमनुभवतां विपन्नजनानां कृते तु द्रव्यव्ययं विनैव सुलभेयं चिकित्सेति महतो महीयसीयमस्या उपकारिता।

सर्वतोऽधिकं वैशिष्ट्यं तथा सौकर्य्यं त्विदं विद्यते यदेतच्चिकित्सासाधनी-भूतस्य गूलरतरोः प्रतिग्रामं विद्यमानतया न कापि गवेषणाया नवा परिचयस्या-वश्यकता भवति। यथा ह्यस्या प्राप्तिः सुलभा तथैव व्यवहारोऽपि सरल एव। आन्तरिकरोगाणां कृते गूलरपत्रपेषणं विधाय तद्रसपानं, चर्वणान्ते जलपानमेव वा वाह्यरोगाणां कृते पिष्ट्वा व्रणादिषु तल्लेप एव परमं लाभं जनयति। पशुरोगोपशम-नार्थमेतच्चिकित्साप्रयोगस्तु सरलादपि सरलतरः। यतस्तेषां तु भक्ष्यमेवेदं गूलर-पत्रम्। वाह्यरोगाणाञ्च कृते तत्तत्स्थले तल्लेप एव विशेषतयाऽमृतमिव नैरुज्यं सम्पादयति। स्त्रीजातेरसाध्यरोगस्य श्वेतप्रदरस्य तु समूलमुन्मूलनं विधायेयं चिकित्सा नवजीवनमिव समर्पयति जीविताशारहिताभ्योऽवलाभ्यः।

एवमेवास्याश्चिकित्साया अनन्यसाधारणान्गुणानवलोक्य हिन्दूविश्वविद्यालयस्य सरसुन्दरलालमैडिकलकालेजे, आयुर्वेदविभागे, एलोपैथिकविभागे च प्राचुर्येण प्रयोगो विधीयते। कालिकात्तास्थश्रीमहामहोपाध्यायगणनाथसेन एम्० ए० एल० एम्० एस्० महोदयानां विश्वनाथायुर्वेदकालेजेऽपि चिकित्सेयं व्यवह्रियते।

एवं सत्यामपि सकलामयशमनसम्पादिकायां शक्तावेतस्याश्चिकित्साया विज्ञानेन-विरहिता एव बहवो वैद्याः सन्तीति महतो विषादस्याऽवसरः। एतच्चिकित्साद्वारा बहूनां विसूचिकारोगग्रस्तानां नैरुज्यप्राप्तिसमाचारा देशरत्न बाबू राजेन्द्रप्रसाद महोदयेन एडवान्स (Advance) प्रभृतिपत्रेषु प्रकाशिताः।

अतःपरं नवीनशासनविधानस्य सुयोग्यशासकमहोदयानामेतत्कर्म, यत्ते-श्चिकित्साया अस्या व्यवहारपुस्तकं "गूलर गुणविकाशम्" हिन्दी प्रभृतिभाषायाम् प्राइमरीप्रभृतिपरीक्षासु पाठ्यपुस्तकत्वेन निवेश्य जनताया उपकारः क्रियेत, आधुनिकचिकित्सासु चास्य उदम्बरसारस्यावश्यं स्थानं दीयेत। अन्याऽन्य-स्वदेशीयवस्तुप्रचारवत् नितरां सुलभाया अस्याः स्वदेशीयचिकित्साया अपि प्रचारः सुतरां श्लाघनीयतरः।

—:०:—

गोरक्षणम्।

(लेखकः—जगदीशचन्द्रो 'विद्यार्थी' लवपुरीय-ब्राह्ममहाविद्यालयीयः)

(पठियार—काङ्गड़ास्थः)

अयि! वैदिकधर्म्ममर्म्मावगमशालिनो धर्म्मध्वजधूननाभिमानिनः प्रक्षियमाण पापसारणोद्योगिनः! नेदमविदितं तत्रभवतां भवतां भावुकानां यद्वृन्दारक-वृन्द-वन्दिता पशु-जगत्प्रख्यातार्य्यजनैर्जननीत्वेनाभिमता गोमाता सङ्कटकङ्कासङ्कुले समयेऽस्मिन् कीदृश्यां शोचनीयायां दुरवस्थायां वर्त्तते। तस्या उपरि प्रत्यहं या कठिन-कुठाराणां वृष्टिर्वोभूयते तया कस्य सहृदयस्य हृदयं न दूयते, कस्य स्वान्तं शुक्सागरे समुन्मज्जन्न सन्तप्यते, कस्य वा दयार्द्रचेतसि सुचेतसि करुणारसस्निग्धा असन्दिग्धा भावा नाविर्भवन्ति? किम्बहुना सर्व एव 'हिन्दु' रित्यभिधानभाजः सङ्कटसन्तानवितानेन वेवेष्ट्यमाना गवानवनाधर्म्मजन्यसन्त्रासमापद्यमाना इव दुःसहमपि दुःखं सहमाना आसते। एषां समक्षमेव विदेशीया घातुकाः कललाभिलाषुका दीनामेतां निघ्नन्ति। किमेषेमानपकुरुतेऽस्मांश्चोपकरोति, किंवाऽस्मभ्यं समधिकं पयः प्रयच्छति एभ्यश्च न्यूनतरम्। नैव वयमत्र किमपि कारणमुपलभामहे, यतो ह्येषा वर्जितविशेषा अशेषानेव मनुष्यान्समानदृशा संवीक्षमाणाः सुतानिव सम्पोषयति। तदप्येतेऽस्यां कर्कश-शस्त्राणि निपातं निपातं न विरमन्ति। नैर्घृण्यं नूनमेतत्। हा हन्त! धेनुवधं विदधाना निर्दया इमे न दयन्ते मनागपि, न त्रपन्ते किञ्चिदपि क्वचिदपि। नूनं निष्कारुण्यबीजनिर्मिता न करुणायन्ते। हिंस्ररसपरिप्लावितानि चेतांस्येषाम्। करुणारसविचारप्रचारो न सञ्चरति चेतस्स्वेषाम्। दूरे चास्तां तावद्धर्म्माङ्गतया अस्या रक्षणकरणम्। एतदीयौंल्लाभान्विन्दमाना अपि न निष्क्रयीकुर्वन्ति। सर्वे विश्व एव विदन्ति यद्धेनुदुग्धेन यावती मेधा समेधते, यावती च नीरोगतासाद्यते न तावदन्यदीयेन क्षीरेण। तदपि प्राणतां प्राणभृतां प्रियतरान्प्राणान्परिपालयन्तीमिमां पयःप्रस्राविणीं न प्रीणयन्ति। न प्रेमपाशपाशिताः प्राणानपि समुपहरन्ति।

अपि च देशोऽयं कृषिप्रधान आख्यायते। कृषिश्च वृषभानन्तरेण सुदुरुत्पादा कठिना खलु। तथा च यदि भूयो धेनुहननं सञ्जायेत तासां संख्या ह्रसिमानमासादयन्ती समधिकान्वृषभान्समुत्पादयितुं न शक्नुयुरेताः।

इदमस्मदीयं दौर्भाग्यं खलु यद्वयं हिन्दुबाहुल्योपेतेष्वपि जनपदेषु कृषिप्रधाने देशे च नैर्घृण्येन विधीयमानं धेनुहननं निवारयितुं न पारयामः। एषा च निष्कृपेभ्य क्रूरेभ्यः सन्त्रस्यन्ती तरलितलोचना शरणमिव शरण्यान् (रक्षितॄन्) याचमानास्माकीनानि-आननान्यवलोकते। परं धिग्! अस्मानसमर्थान् ये रक्षणाय सम्प्रार्थ्यमाना अपि रक्षितुं नोद्युञ्जते। जनन्येवानया दैनन्दिनं सम्वर्ध्यमाना अपि न मातृणमपाकुर्म्महे!

आस्माकीनेषु मनःसु समुत्पद्यमानानां कारुणिकभावानां तत्रैव विलयो जायते। नहि ते कार्य्यरूपतामाधातुमवकाशलेशमपि लभन्ते। किमेभिराविर्भूतैर्भावैर्ये नाम-चेतःसु प्रसूय तत्रैव विलीयेरन्। कार्य्यक्षेत्रेऽवतरीतुम्, अवतीर्य्य च कार्य्यरूपमासा-दयितुं समयं न विन्देरन्।

भूयांसो दयालवः श्रद्धालवश्चैनां स्नेहसम्भृता दृशा वीक्षन्ते परन्तेषामसौ श्रद्धालुता दयालुता वाऽकिञ्चित्करी खलु। यावत्पर्य्यन्तमेते श्रद्धावन्तः सम्बद्धदृढपरि-कराः कार्य्यक्षेत्रे पदं न निदधति तावद्गो-रक्षाऽसुरक्षैव। अतएव सर्वैरेव सङ्घटन-शक्तिमुत्पादयद्भिः गोरक्षणं निनादयद्भिः सम्भूय तथा प्रयतितव्यं यथा न चिरेणैव गोहननं सूदूरमपसरेत्।

अयि मातस्तव बालः

नास्ति मदन्ते मन्त्रस्तन्त्रं, नच नैवेद्यं वस्त्रं पुष्पम्।
धूपो दीपः कोऽपि च नास्ति, केवलक्रन्दनशीलः,॥
अयि मातस्तव बालः॥ १॥

ज्ञातं नहि तव देवि चरित्रम्, किं कथयामि स्वीयं वृत्तम्।
दृष्ट्वा वक्त्रं ज्ञास्यसि सर्वम्, केवल-दर्शनशीलः॥
अयि मातस्तव बालः॥ २॥

ध्यायन् तेऽङ्घ्रि रचयति लोकम्, ब्रह्मा रक्षति विष्णुः सर्वम्।
शम्भुस्तं संहरते भद्रे, दयनीयो मतिहीनः॥
अयि मातस्तव बालः॥ ३॥

मिथ्या जातं जन्मसहस्रं, नहि परिगीतं किञ्चिद्गीतम्।
शरणापन्न इदानीं जातः, भववारिधिभीभीतः॥
अयि मातस्तव बालः॥ ४॥

सौम्ये पश्य तवायं पुत्रः, दुःखं जल्पति साश्रुनेत्रः।
दुग्धं पाययसीति कथन्नो, भवभयनाशनशीलः॥
अयि मातस्तव बालः॥ ५॥

उद्बोधनम् ।

निबन्धकः—पण्डित वामाचरण भट्टाचार्यः न्यायाचार्यः काशीस्थः ।

अहह ! मोहवता मघसागरे, निपतिते सहसा सति भारते ।
द्विज ! निजामयि ! मुञ्च विमुञ्च रे, सुखसुषुप्तिमकीर्तिमनन्तरम् ॥१॥
अतिपुरातन घातनतापदैर्गुणगणवीनजनारणिजानलैः ।
अजनि धूमशिखाशिखरीकृते मनसि ते न हि दारुणवेदना ॥२॥
वचनमेव धनुर्वसुधाजयम् गुरुनिधाय विधास्यति मादृशः ।
इति विचिन्त्य मनः सुसरोवरे, किमधिकं पिवसीव सुखं पयः ॥३॥
मुहुरहो बहुपापघनागतप्रियसमाजविनाशशताशनैः ।
अतुलनीयगुणाचरणे सताम् शिरसि किं पतनञ्च सहिष्यसे ॥४॥
गतमितो भवतो बहुगौरवम् बहुलमानधने च गते पुनः ।
ननु तथापि कथं वद भीरुतामतितमामधुनापि निषेवसे ॥५॥
विलयतां यदि याति सनातनो विविधवेदविधिः सुधियां निधिः ।
अनशने मरणं स्वमनस्तदा, कथमहो न वृणोति धरामर ! ॥६॥
सनयनो यदि पश्य विमृश्य तं नियतपापरताश्रितभारतम् ।
परिणतिः समुपैति विभीषणे, तव वने गमनं मरणं बिना ॥७॥
स्मर पुरातनभारतमादरादजनि यत्र सती जनकात्मजा ।
अहह ! तत्र किमद्य न दृश्यते, बहुविवाहविधिर्विधवाकुले ॥८॥
स्मर च वीरवधूमधुनातनीमतिविकारवतीञ्च विलासिनीम् ।
त्यज पतिं यदि तेन न मेलनमिति सभास्वसतीमिव भाषिणीम् ॥९॥
विपुलकालसमागतशर्मणि प्रहरतीव पदं यदि पातकी ।
वद तदाऽपि सदा भवतः सत स्तमपि निन्दति न व्यथितं मनः ॥१०॥
वद विदेशिपदाहतपापिनम् निजनिकेतनशत्रुविभीषणम् ।
वदतु मूढमतिः कतमः प्रभुस्तमिह रक्षति दाशरथिरथी ॥११॥
अनुचकार विकारभरेण यः शतविदेशिमतं बत भारते ।
बहिरितः कुरुतं कृतपातकम् स्वजनदेशविरोधिनमादिमम् ॥१२॥
अहरहः सह वेदसुधांशुना ग्रससि चेज्जननीं स्मृतिकौमुदीम् ।
कथय भारत पापविधुन्तुद ! ग्रससि किं पुनरेवमतः परम् ॥१३॥

दयित ! पृच्छ तु ते निजदेशिनः पतितपातकिनः कथयन्तु ते ।
ददति के परकीयपदे वृषाः शयनभोजनपानविधीनपि ॥१४॥
प्रलयकालतमः समुपागतम् सदसतश्चपलत्वमतिद्रुतम् ।
सपदि संहरतीव तव प्रभामितिविदस्तरणे मरणं वरम् ॥१५॥
स्वकुलघातकपातकवारणे निजकृतिर्विफला यदि मन्यसे ।
सुरविरोधिनिपातमभीप्सतो भगवतश्चरणं शरणं कुरु ॥१६॥

गङ्गाशतकम् ।

(क्रमागतम्)

(ले०—पण्डित नारायणपति त्रिपाठि महोदयः काशीस्थः ।)

कावेरि ! गोदावरि ! सिन्धुरेवे ।
श्रीताम्रपर्णी-सरयू-त्रिमार्गाः ।
पुनन्तु मां साभिधसप्तगङ्गाः
वाराणसीविश्रुतपञ्चगङ्गाः ॥३०॥

विवाह-कार्यस्य समाप्ति-सिद्धी,
यस्यास्सपर्य्यां न विना भवेताम् ।
महारथश्रीलभगीरथस्य,
रथानुगा स्तादभयाय गङ्गा ॥३१॥

दानेन पुण्येन जपेन पूजया,
स्नानेन तीर्थेन तपोभिरिज्यया ।
देवार्चया सज्जन-सत्यसेवया
लभ्यं फलं गाङ्गजलं मतं मम ॥३२॥

कपर्दिनः केशभरे भ्रमन्त्या,
यस्यास्तले चन्द्रकला नवीना,
सहस्रकृत्वः प्रतिबिम्बिताङ्गा
श्रीनीलकण्ठं कुरुते यथार्थम् (नटने प्रयुङ्क्ते) ॥३३॥

अनेकजन्मान्तरसञ्चितानि,
महामहोद्योगविवर्द्धितानि ।
महान्ति पापानि ममार्जितानि
विनाशितान्यम्ब ! तवाम्बुलेशैः ॥३४॥

प्रभाते सन्ध्यार्थं तटगतमहीदेवकरतः,
परिभ्रष्टो यावन्मिलति सलिले कम्बलकचः ।
इमे मेषा स्तावन्नृजनिफलदा राशिगणिताः
स्वलोम्नां माहात्म्यात् त्रिदशपुरवासा स्समुदिताः ॥३५॥

क्वचित्स्फुटे भ्रमेरिते क्वचिद्दृषत्तिरोहिते,
क्वचिच्छनैश्शनैर्गते क्वचित्समुच्छलत्प्लुते ।
क्वचित्स्वनत्तरङ्गिते क्वचिच्च नीरनीरवे
निलिम्पनिर्झरीझरे मनो ! मरालतां व्रज ॥३६॥

प्रायः स्वच्छं प्रभवति मनोहारि शैवालिनीनाम्,
कूलं मातस्तव तु जगति प्रेक्ष्यते किञ्चिदन्यत् ।
हित्वा रोगान् वितरति महाभोगयोगावमुत्र
पश्चान्मोक्षं करतलगतं कारयत्यम्बुपानात् ॥३७॥

क्वचिच्छ्रुतं नापि विलोकितं वा,
जले भवेद्दाहकशक्तिरम्ब ! ।
परन्त्वदीयं सलिलं सलीलम्,
दहत्यघौघान्महतो विचित्रम् ॥३८॥

पुमर्थसंसिद्धिकपाटकत्ता
अघौघविध्वंसनदीर्घपत्ताः ।
सुराङ्गनालिङ्गनदानदत्ता
जयन्ति भङ्गास्तव भक्तरत्ताः ॥३९॥

यदि त्वं सहस्राम्बुधाराप्रवाहैः
समुद्रंगगच्छेस्स्वयं धावनोत्का (माना) ।
अवश्यं स और्वेण दन्दह्यमानो
व्रजेच्छुष्कतां संशयः कोऽत्र मातः ॥४०॥

सन्त्यज्य गेहं गृहिणीसमेतम्,
कुटुम्बवित्तादिभिरेव साकम् ।
कदा त्वदीये पुलिने वसन्त-
मात्मानमेवं प्रभवामि कर्तुम् ॥४१॥

विलपति यमराजश्चित्रगुप्तेन सार्द्धम्,
कथय किमिह कार्यं गाङ्गवादे मम स्यात् ।

द्विजगणपरितापी यस्सुरापी च पापी
तमपि वहति नन्दी पक्षिराजोऽथ हंसः ॥४२॥

भूत्वा विषादी भवशूलमेकम्,
त्यक्तुं प्रतीरं समुपाश्रयत्ते (यः) ।
महाविषादी भव एव साक्षात् ,
त्वया त्रिशूली विहितस्स सद्यः ॥४३॥

तव स्तवे कः प्रभुरस्तु मातः !
सहस्रशीर्षः पुरुषोऽसमर्थः ।
सहस्रनेत्रोऽप्यवलोकनाय,
सहस्रभोगी कथनेऽक्षमः स्यात् ॥४४॥

भवानि गङ्गे ! कृपया यदा ते,
सहस्रबाहुः किल कार्तवीर्यः ।
तदा पिबेयं सलिलन्त्वदीयम्,
भूत्वा सहस्रास्य इतीह याचे ॥४५॥

सहस्रशः सन्ति न किं तटिन्यो,
या स्नानमात्रेण हरन्ति पापम् ।
परन्तु सा मुक्तिवधूस्त्वदीये,
वशे (जले-करे) सदा तिष्ठति निश्चयो मे ॥४६॥

याचे न गङ्गे ! धनदस्य रिक्थम्,
न वा महेन्द्रस्य च राज्यलक्ष्मीम् ।
सम्प्रार्थये बद्धकरद्वयोऽहम्,
सदा त्वदम्भोगतमीनभावम् ॥४७॥

पुरातनैः पण्डितराजिराजै,
स्तव स्तवोऽभाण्यसमस्समस्तः ।
तथापि खद्योतसमोऽहमद्य,
प्रकाशयिष्ये मिहिरं स्वभासा ॥४८॥

भगीरथकुलोद्धारि, त्रैलोक्यत्राणकारि यत् ।
पापतारि मनोहारि, गाङ्गं वारि निपीयताम् ॥४९॥

राजते धनुषाकारा, राजमौलिपुरीसरा ।
रामोत्तरामुखी धारा, राजीवमहिता वरा ॥५०॥

धन्यास्ते कृतिनस्त एव सफलं तेषां जनुर्जीवनम्,
ते जाताः परमोत्तमा गुणिगणैर्गण्याः प्रणम्याश्च ते।
तेषां पादयुगं वहन्ति शिरसा देवाः प्रमोदान्विता,
यैर्दृष्टं विधृतं निपीतमभितस्स्नातं त्वदीयं जलम् ॥५१॥

त्वत्तीरे मणिकर्णिका शिवपुरीमध्यस्थिताऽहर्निशम्,
वीचीभिर्मणिकर्णिकेव विधृता कर्णे स्वयं पाणिभिः।
प्राप्तेभ्यः स्वतटं ददाति मनुजेभ्यो या पदं शाश्वतम्,
वन्दे तां कलिकल्मषौघशमनीं मन्दाकिनीं मुक्तिदाम् ॥५२॥

क्षणे क्षणे पातकिनः सहस्रश
सन्तारयेयं निजवारिबिन्दुभिः।
इतीव गर्वेण सफेनबुद्बुदै
र्निष्ठीवनं यानुदिनं करोति ह ॥५३॥

महामहापातकि – तारणेन,
त्वदीर्ष्यया श्यामलतामुपेता।
यमस्वसा कृष्णपदस्पृशाऽपि,
तमालनीला यमुनाद्य (वि) भाति॥५४॥

गिरीशोत्तमाङ्गाद्गिरीशोत्तमाङ्गम्,
स्वधाराभिराभी रटन्तीं पतन्तीम्।
महापातकानि स्वयं क्षालयन्तीम्
स्वभक्तानवन्तीं नुमो जह्नुजाताम् ॥५५॥

हरिद्वार आस्यं प्रयागे भुजाभ्याम्,
नदीभ्यां समेतेव काश्यां स्वहृच्च।
स्वयं दर्शयन्तीं स्वपादाङ्गुलीभिस्,
स्पृशन्तीं नदीशं नुमो देवसिन्धुम् ॥५६॥

गर्जन्ति तावन्मम पातकानि,
ददन्ति दुःखं बहु तर्जयन्ति।
भक्तानुकूलं तव देवि! कूलं,
प्रयाति यावन्न समस्तमम्ब! ॥५७॥

संवाहयन्त्वां स्वपदा मुरारिः,
कृष्णोऽभवत्सत्त्वगुणप्रधानः।
निजोत्तमाङ्गेन दधत्पुरारिः,
कर्पूरगौरस्तम आदधानः ॥५८॥

विभूतिभूषितः कदा वसन्त्वदीयरोधसि,
नियम्य मारुतं निजं निमील्य नेत्रयुग्मकम्।
विभूतिभूतिभासितं भवं विलोकयन् हृदि,
भवस्य वैभवं विहाय सम्भवेयमम्बिके ॥५९॥

मुक्तिप्रचारा भुवनप्रसारा,
विरागभाराः करुणावतारा:।
पापौघदाराः कृपरूपनारा—
यणप्रकारास्तव वारिधाराः ॥६०॥

किन्नेत्रे शिखिचन्द्रिके नु कथिते याभ्यां न दृष्टं जलं,
तौ कर्णौ विवरे मते नहि ययो र्मध्ये त्वदम्भोध्वनिः
सा दुष्टा रसना कथन्न रसितो दिव्यो रसस्ते यया,
कूपो वास्यमदो न यत्र विशति ब्रह्मद्रव स्तावकः ॥६१॥

यावन्तः पापनिष्ठा दुरितकुलरता स्त्यक्तसद्धर्ममार्गा,
मिथ्याचारप्रचारा मतिगतिरहिता नित्यवेश्याविहाराः।
पित्रो द्रोंहाऽघितीर्णा निजसलिललवै स्तारिता ये त्वयाद्य
तेऽतीता स्तारकाणां गगनतलगतानां च संख्यामसङ्ख्याः ॥६२॥

यथा यथा नीचजनान् करोषि,
चतुर्भुजाँश्चक्रगदादियुक्ता (हस्ता) न्।
तथा तथा तेऽपि पदा स्पृशन्ति,
कुपात्रदानात्कुफलं हि लभ्यम् ॥६३॥

यूनोऽपि मे या मलमूत्रसङ्घान्,
सदा वहन्ती कृपयैव मार्ष्टि।
पानाशनार्थञ्च पयो ददाति,
नमामि तां मातरमादिशक्तिम् ॥६४॥

त्रयीमयीयं त्रिगुणप्रधाना,
त्रैलोक्य-कल्याणपरा त्रिमूर्तिः।
त्रिदेवपूता त्रिदिवं नयन्तो,
त्रिमार्गगा मा मावतात त्रिनेत्रा ॥६५॥

(पुनरग्रे)

उत्तरे जिज्ञासा ।

ले०—'जिज्ञासुः'

मया 'सूर्योदये' दशमवर्षस्याऽन्तिमसङ्ख्यायां 'केचित्' प्रश्ना व्यधीयन्त । तत्र व्याकृतिविषयकप्रथमप्रश्नद्वयस्योत्तरणं श्रीकेदारनाथत्रिपाठिमहोदयेन दातुं द्वादशवर्षीय-'सूर्योदय'स्य ४-५-६-७ इति संयुक्तसंख्यायां चेष्टा कृता । तदर्थं तन्महोदयाय धन्यवादं वितरामि । परं तदुत्तरे मम काचिज्जिज्ञासा वर्त्तते । सा चेयम्—'आवश्यक शब्दे' तत्र भवता 'कोपधादण्' ४।२।१३२ इत्यण् समर्थितः; परं स तु 'देशे' वाच्ये भवति; स चाऽण् जनपदवुञोऽपवादः; अत एवाऽस्योदाहरणम् 'ऋषिकेषु जातः आर्षिकः, माहिषिकः, ऐक्ष्वाक इति वर्त्तते । तस्य 'आवश्यक' इति सामान्यशब्दे प्रवृत्तिस्तु न युक्ता । तस्मादत्र उत्तरान्तरमपेक्ष्यते ।

'पृणध्यै' इति प्रश्नाशयस्तत्र भवता सम्यङ् न ज्ञातः । तत्र मम केवलमयं प्रश्नो यत्—'पृणध्यै अत्र अध्यैन् प्रत्ययत्वात् कथं न गुणावकाशः ? अत एवैतदुदाहरणं कध्यैन एव मत्वाऽध्यैन उदाहरणान्तरं देयम्; यथाच काशिकाकारेण 'उपाचरध्यै' इति दत्तम्, श्रीमता च 'गमध्यै' इति दत्तम् । तथा दीक्षितेनाऽप्यन्यदुदाहरणीयमासीत्, 'पृणध्यै' इति कथं दत्तम् ? इत्येव मत्प्रश्नाशयः । आशासे उत्तरकृन्महाशयः पुनरत्र लेखनकष्टमूरीकुर्यादिति ।

मुक्तिनिरूपणम् ।

(निबन्धकः—श्रीवामाचरणभट्टाचार्यः, न्यायाचार्यः)

परिदृश्यमाने वस्तुभूते तावदस्मिन् द्वैते जगति नानाविधं नाम दुःखं वर्त्तते । किञ्चिद् रोगादिजनितम्, किञ्चित् पश्वादिकृतम्, किञ्चिच्च कामक्रोधादिजनितम् । तत्सर्वमेव प्रतिकूलतया ज्ञानविषयीभूतं दुःखं प्रत्यात्मवेदनीयं देहवति वर्त्तमानमपि सर्वेषामेव जिहासाविषयीभूतं भवतीति तद्धानकारणमनुसन्दधानाः श्रेष्ठतमे सकलशास्त्रार्थप्रकाशकतया प्रदीपायमाने न्यायशास्त्रे एव प्रवर्त्तन्ते मुमुक्षवः । तच्च न्यायशास्त्रं स्वप्रतिपाद्यप्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञाने मोक्षकारणतानिश्चयं जनयित्वा परम्परया मोक्षप्रयोजकं भवतीति प्रतीयते । सर्वं हि दुःखकारणं दुःखम्, सुखमपि दुःखानुषङ्गितया दुःखं दुःखमिति भावयन्तः सन्तो वैराग्यं प्राप्नुवन्ति । विरक्ता एव जना मोक्षाधिकारिणः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानाधीनमिथ्याज्ञाननिवृत्तिपरम्परया परमपुरुषार्थं मोक्षं लभन्ते । स च मोक्ष आत्यन्तिकदुःखध्वंसस्वरूपः । दुःखध्वंसे आत्यन्तिकत्वं नाम, यदीयदुःखध्वंसः दुःखप्रागभावसमानकालीनस्तदन्यपुरुषीयत्वम् । तद्विशिष्टेन च दुःखध्वंसेन मोक्षभावमावहता पुरुषप्रयत्नविषयीभूतेन भवितव्यमिति न्यायसिद्धान्तः ।

ये तु मन्यन्ते ब्रह्मस्वरूपताप्राप्तिरेव मुक्तिरिति, सिंहदर्शनायमानाया द्वैतापत्ते भीतिमापन्नानां तेषां मते तादृशप्राप्तेरपि ब्रह्मात्मकतायाः सर्वथाऽवश्यकतया, ब्रह्मस्वरूपस्य

च नित्यत्वेन असाध्यत्वात् पुरुषाणां मोक्षे प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना सम्पद्येत। नहि सर्वकालीने नित्येऽसाध्ये च वस्तुनि कस्यचित् प्रवृत्तिरुपलभ्यते।

नवा प्रकृतिपुरुषयोर्भेदप्रत्ययस्यैव मुक्तित्वं सम्भवति। अभिन्नत्वे तयोर्भिन्नत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। भिन्नयोस्तु तयोर्भेदप्रत्ययस्य सर्वकालीनतया सर्वदैव सर्वेषां पुरुषाणां मोक्षप्रसङ्गः स्यात्। भिन्नमभिन्नमभिन्नं वा भिन्नमिति तु न यौक्तिकं नवानुभविकम्। नहि युगसहस्रेणापि घटभिन्नमेव पटं ब्रह्मापि घटयितुं शक्नोति न च कुण्डलवलययोः कुण्डलत्वादिना भिन्नत्वेऽपि सुवर्णत्वेनाभिन्नताया दृष्टतया भिन्नमप्यभिन्नं भवतीतिवाच्यं तथा सति प्रमेयत्वेन सर्वदा प्रकृतिपुरुषयोरभिन्नत्वेन पुरुषाणां सर्वदा मुक्त्यभावापत्तेः प्रकृतित्वादिना तयोर्भिन्नत्वेन प्रकृतिप्रणयिनामपि पुरुषाणां सर्वदा मोक्षापत्तेश्चेति ध्येयम्।

यत्तु नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरितिभट्टैरभिहितम्, तदप्यसङ्गतम्। नित्यस्य सुखस्याभिव्यक्तिः साक्षात्कारः, तस्य मोक्षदशायां सत्त्वे प्रमाणाभावात्। तादृशाभिव्यक्तेरपि नित्यत्वाभ्युपगमे सुखतदभिव्यक्त्योर्द्वयोरेव नित्यतया सर्वकालीनत्वेन मुक्तस्येव संसारिणोऽपि जीवस्य नित्यसुखसम्भोगप्रसङ्गः स्यात्। न चेष्टापत्तिः सांसारिकसुखदुःखानुभवकाल एव जीवानां नित्यसुखभोगप्रसङ्गापातात्। नहि-तयोर्यौगपद्यं कदाचिदपि सम्भावनीयम्, तादृशयौगपद्यस्य सकलतन्त्रासिद्धत्वात्। यदि च साऽभिव्यक्तिरनित्या योगसमाधिजनितधर्मसहकृतादात्ममनःसंयोगादुत्पद्यते इत्युच्यते, तदा धर्मस्य चरमफलविनाश्यतया धर्मनाशे नित्यसुखाभिव्यक्तेरपि नाशाभ्युपगमस्यावश्यकतयाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात्। नहि धर्मस्यापि नित्यत्वं युक्तिसिद्धं उत्पत्तिधर्मकत्वेन तत्रानित्यत्वस्यैवानुमानात्। नच सुखप्राप्त्यर्थमेव लोकानां प्रवृत्तिदर्शनात् सुखार्थिनमुद्दिश्यैव मोक्षोपदेश इति वाच्यं दुःखनिवृत्तेरेव मोक्षोपदेशविषयतया तत्रैव मुमुक्षूणां प्रवृत्तिदर्शनात। सुखस्य नित्यत्वे नानुमानं प्रमाणं लिङ्गाभावात्। नचानन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्। "रसो वै सः", "रसं ह्येवायं लब्धाऽऽनन्दी भवति" इत्याद्यागम एव मोक्षदशायां नित्यसुखसत्त्वे मानमितिवाच्यं निरुक्तागमघटकानन्दादिपदस्य दुःखनिवृत्तिपरत्वात्। सामयिकज्वरादिनिवृत्तौ सुखी-तावदहमित्यादि प्रत्ययस्याबाधिततया दुःखनिवृत्तितात्पर्यकसुखशब्दस्य बहुलमुपलभ्यमानत्वात्। किञ्च नित्यसुखसम्भोगमकामयमानानां तत्र प्रवृत्तिरेवानुपपन्नेत्यतो-मोक्षदशायां कामनावत्त्वाभ्युपगमेऽनिर्मोक्षः स्यात्, कामनाया बन्धप्रयोजकत्वात्। एतेन श्रुतीनां मुख्यार्थत्वसम्भवे गौणार्थत्वकल्पनमयुक्तमित्यपि समाहितम्। मोक्षकाले नित्यसुखसम्भोगमभ्युपगच्छतां मतेऽपि "अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इत्यादि श्रुतिघटकप्रियपदस्य जन्यसुखे लाक्षणिकत्वस्यावश्यकत्वाच्च। तस्मादस्मादपि-तन्त्रान्तरसिद्धान्तान्न्यायसिद्धान्त एव समीचीन इति युक्तमुत्पश्याम इति सङ्क्षेपः।

मम मातृभूमिरेषा ।

(देश-गीतिः)

(साहित्यरत्नं श्रीमदीशदत्तपाण्डेयः 'श्रीशः' 'शास्त्री, काव्यतीर्थः, काशी ।)

मम मातृभूमिरेषा
मम पितृभूमिरेषा ॥ ध्रुवम् ॥

(१)

गुञ्जन्मधुव्रतानां
सुषमासमञ्चितानाम्
दन्तावली लतानाम्
मुग्धाऽतिमुग्धवेषा
मम मातृभूमिरेषा ॥

(२)

रविचन्द्रकान्तिकान्ता
मलयेन चालितान्ता
चञ्चद्वनान्त-तान्ता
प्राण-प्रिय-प्रदेशा
मम मातृभूमिरेषा...॥

(३)

रामोऽभवत्कदाचित्,
श्यामोऽभवत् कदाचित,
वामोऽभवत्कदाचित्-
अंशा हरेर्विशेषाः,
मम मातृभूमिरेषा... ॥

(४)

यत्रार्णवाः स-भङ्गाः,
गङ्गा च सत्तरङ्गा ।
गगनङ्गतप्रसङ्गाः
यस्यां धराधरेशाः
मम मातृभूमिरेषा......॥

गीतिरेषा 'द्वारवङ्ग' मण्डलान्तर्गत 'जोगियारा' नरेन्द्रेण श्रीललिताप्रसाद-चतुर्धुरीणेन २५) रुप्यकैः पुरस्कृता ।

दीपावली ।

(ले०--पण्डित विश्वनाथ व्यासः, सहायकाध्यापकः, संस्कृतपाठशाला उरई)

आयासि फुल्लवदना प्रतिवर्षमत्र,
विज्ञापनाय शुचिदीपमहोत्सवस्य ।
किन्तु ब्रवीमि सुरलोककृताधिवासे,
दीपावलि त्वमसि देशदशानभिज्ञा ॥ १ ॥

स्वातन्त्र्यसौख्यरहिते द्रविणेन हीने,
देशे विदेश्यधिकृते सततं वसन्तः ।
भोज्यात्यभावविलपत्पृथुकाः कृषाणाः,
कुर्युः कथं हि वद देवि ! शुभागतन्ते ॥ २ ॥

ये मानवा स्तृणमयेषु गृहेष्वुषित्वा,
दीपं विनैव वहुधा क्षपकाः क्षिपन्ति ।
दारिद्र्यदुःख-दलिता विहितोपवासा
दीपोत्सवं कथय ते तु कथं विदध्युः ॥ ३ ॥

हे पर्वमौलिमणिके ! व्रज लङ्घितष्त्वम्,
देशे न सन्ति तव केऽपि महत्त्वविज्ञाः ।
किं मौक्तिकप्रणयिमानसराजहंस
आगत्य पल्वलतटे लभते स्वपूजाम् ॥ ४ ॥

आसाद्य तां हि त्वयका पुनरेष देशो
मुच्येत यर्हि निगडात्परतन्त्रतायाः ।
गीर्वाणवाग्विलसितैः परमैः स्तवैस्त्वाम्,
स्तोष्यन्ति भक्तिप्रवणाखिल-भारतीयाः ॥ ५ ॥

मामकीननिबन्धानां सिंहाऽवलोकनम् ।

निबन्धा—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः
(स० ध० कालेजस्य उपाचार्य्यः ; मुलतान)

बहवः प्रशस्या वयस्या मामकीनसर्व्वनिबन्धानां शीर्षकप्रकाशनाय मामागृह्णन्ति । तदाग्रहपूर्त्त्यै उद्यच्छेऽहमद्य । तत्र प्रागिदं वक्तव्यं नाऽप्रयोजनीयं मन्येत यदमीषां निबन्धानां प्रवृत्तौ प्रधाननिदानं 'सुप्रभात' 'सूर्य्योदय' पत्त्रयोर्भूतपूर्व्वसम्पादकः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिमहाभागः; तेन कृतज्ञोऽस्मि तत्कृते । मया एकविंशतिवर्षवयस्कतायां सर्व्वतः प्राग् यः पञ्चपद्यबद्ध एको लेखः 'सुप्रभाते' प्राहीयत; सोऽद्य चतुस्त्रिंशद्वयस्कत्वे मद्दृष्टौ साधारणम्, हिन्तु प्रभृत्यनर्थकपदसंव्वलिततम् मुद्रणायाऽनत्यावश्यकताञ्च विभर्त्ति । परं तदानीं तत्पत्त्रसम्पादकेन श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिमहोदयेन अपरिचयेऽप्यसौ लेखः सोत्साहं शीघ्रञ्च प्रकाशितः । तत्प्रकाशनम्, अग्रिमलेखानां कृते उत्साहनञ्च, पर्य्यायवाचकमिवाऽभवत् । एतस्माद् अन्यैः सम्पादकैरपि शिक्षा ग्राह्या । यत्—ते कस्याऽप्युत्साहिनो लेखकस्याऽऽद्यं निबन्धं कामं साधारणमपि स्वयं साधु सम्पाद्य अवश्यं प्रकाशयन्तु । अन्यथा सम्पादकतागर्व्वात् प्रथमप्रथममेव तत्तल्लेखकस्योपेक्षितोऽप्रकाशितश्च लेखो भविष्यत्कृते तस्य जाड्यकारणं भवेत् । समाचारपत्त्राणां लाभो लेखकानां भूयिष्ठसङ्ख्यायामुत्पादनमेव, यदि सम्पादका उत्साहिनां लेखकानां विघातायैव प्रमाणपत्रम् (Certificate) लभेरँस्तर्हि तादृशा दूरतो नमस्कर्त्तव्याः स्युः । अस्तु । अस्य महाभागस्य सम्पादकतायां बृहदाकारे 'सुप्रभात' प्रथमवर्षे मम पञ्च कवितालेखा मुद्रिताः । अथ च अदसीयसम्पादकत्वे एव 'सूर्य्योदये' मम एकविंशतिर्लेखाः (६ पद्यमयाः, १५ गद्यमयाः) प्रकाशिताः । तदनन्तरमयं 'सूर्य्योदयेन' सह स्वसम्बन्धमच्छिनत् * ।

तदुत्तरमस्मद्धन्यवादभाजनं श्रीमान् पं० अवधेशप्रसादद्विवेदः काव्यतीर्थः 'सूर्य्योदय' स० सम्पादको वर्त्तते । अयमपि महाभागो मामात्मीयनिर्व्विशेषं मन्वानो मदीयाः सर्व्वविधाः प्रेरणाश्चाऽऽद्रियमाणः † 'सूर्य्योदय' स्याऽऽरम्भादेव मल्लेखानां प्रकाशने व्याप्रियमाणोऽद्यापि 'सूर्य्योदयेन' सह मां सम्बध्नन्नास्ते । अस्य श्रीमतः सम्पादकतायां मम बहवो निबन्धाः प्रकाशिताः; प्रकाश्यन्ते,

* अच्छिनत् । छिनत्तेर्लङि । † आद्रियमाणः—कर्त्तरि शानच्, एवं 'व्याप्रियमाणः' ।

अग्रे प्रकाशयिष्यमाणाश्च । अस्य सम्पादनसमयेऽपि 'सूर्य्योदय' स्य सुषमा उन्नाममभार्षीत् ।

तदनन्तरं न्यायाचार्य्य श्रीगिरीशशुक्लसम्पादकतायाम् 'सुप्रभातेन' मम सम्बन्धो जातः । ततः श्रीकेदारनाथसम्पादकत्वेऽपि मम लेखाः प्रकाशिता अमुत्र पत्रे । ततः 'सुप्रभातम्' अस्तं जातम् । ततस्तस्य पुनः प्राकट्येऽपि मम लेखास्तत्र समुदिताः । १९२८ ईशवीयेऽब्दे 'लवपुरे' श्रीनृसिंहदेवशास्त्रि श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रि-सम्पादकतायामुद्योतपत्रं प्रकाशितम् ; तत्राऽपि मम निवन्धाः प्रकाशिताः । एकवर्षान्ते 'उद्योतः' अस्तमितः । ततोऽमृतसरनगराद् 'अमरभारती' श्रीसीताराम-शास्त्रिसम्पादकत्वे प्रकाशिता ; तत्राऽपि ममैको निवन्धो मुद्रितः; ततोऽङ्कत्रितयं स्वकीयं प्रकाश्येयमपि पत्रिका लोपमापद्यत । अथ लवपुरीये 'ओरियण्टल कालेज-मेगज़ीने'ऽपि ममैको निबन्धोऽमुद्र्यत । ततो जयपुराद् म० म० श्रीगिरिधरशर्म्मभिः श्रीसूर्य्यनारायणशास्त्रिव्याकरणाचार्य-भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिसम्पादकत्वे १९३३ ईसवी-येऽब्दे 'संस्कृतरत्नाकरः' प्राकाश्यत । अहमपि तेन स्वं समबध्नाम् ।

ततः श्रीनगरप्रकाशितया त्रैमासिक 'श्री' पत्रिकया, काशीप्रकाशितया 'अमरभारती' पत्रिकया 'वल्लरी' पत्रिकया च मम सम्बन्धोऽभूत् । तत 'आगरा' प्रकाशितायाम् 'कालिन्दी' पत्रिकायामपि मम लेखः प्रकाशितः । ततो 'बेलग्राम' प्रकाशितायाम् 'मधुर-वाणी' पत्रिकायामपि मम निवन्धाः प्रकाशिताः । १९९२ वर्षे अध्ययोध्यं प्रकाशितेन साप्ताहिकेन 'संस्कृतम्' पत्रेणाऽपि मम लेखदान-सम्बन्धोऽभूत् । इत्थं संस्कृतपत्रेष्वेषु मम वहवो लेखाः प्रकाशिताः । येषां सूची अग्रे दीयते । यद्यपि मम विचारः संस्कृतपत्रेष्वेव लेखप्रदानस्याऽऽसीन्न हिन्दीपत्रेषु ; तथापि पं० श्रीकालूरामशास्त्रिमहोदयस्याऽनुरोधात् तदीये 'हिन्दु' नामकहिन्दीपत्रेऽपि सनातनधर्म्मविषयका मम लेखाः प्रकाशिताः । अधुनाऽद्य यावत्प्रकाशितानां स्वनिवन्धानामहं शीर्षकाणि तत्पृष्ठसङ्ख्यां तत्तत्पत्राऽङ्कनिर्देशञ्च विदधामि । प्रणयिपाठकाः प्रणिहितदृष्ट्या पश्यन्तु—इति निवेद्य तत्सूचीं प्रारभे ।—

'सुप्रभाते' मुद्रितानां मम निवन्धानां सूची ।

(सं० १९८१-८३-८५)

१ 'प्रेरितपत्रम्'—प्रथमवर्षस्य चतुर्थसंख्यायां पञ्चपद्यात्मकम् अर्द्धस्तम्भे । २ 'उपवासः'—१ वर्षे षष्ठसंख्यायां सप्तपद्यात्मकः पादोनस्तम्भे । ३ 'हिन्दुदुराचरणम्' १।७ अष्टपद्यात्मकम् एकस्तम्भे । ४ 'प्रश्नः'—१।८ द्वादशपद्यात्मकः सार्द्धस्तम्भे । ५ 'उत्तरम्'—१।१० चतुर्विंशतिपद्यात्मकं सपादस्तम्भद्वये । ६ 'नामधामगुप्तिः'—तृतीयवर्षस्य ६-७ संयुक्तसंख्यायाम् अर्द्धस्तम्भे श्लोकत्रयात्मिका । अस्या उत्तरम् अष्टसंख्यायां श्रीदेवीप्रसाद शुक्लकविचक्रवर्त्ति प्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्दत्तम् । ७ पञ्चनदीयो-

विश्वविद्यालयः—३ वर्षस्य ९-१० संख्ययोः समाप्तोगद्यमयोऽष्टसु स्तम्भेषु । ८ शिवराजविजयविमर्शः—पञ्चमवर्षस्य विशिष्टाङ्के गद्यमयः ५ स्तम्भेषु । ९ सुरभारतीप्रणयिनां कर्तव्यम्—५।३।४ पादोनचतुःस्तम्भे । १० सहानुभूतिपत्त्रम्—५।१० अर्द्धस्तम्भे ।

सुप्रभातम् ।

(दशमवर्षे १९९१)

११ ज्यौतिषविषयकज्ञातव्यवार्त्तासंग्रहः—३ संख्यायां स्तम्भद्वये । १२ भारतदुर्गभङ्गप्रसङ्गविवरणम्—५ सं० सपादस्तम्भद्वयमयम् । १३ संस्कृत्रिमा गद्यमय्यः सूक्तय —६-७ सं० स्तम्भपञ्चके । १४ ज्यौतिषविषयकज्ञातव्यवार्त्ता संग्रहः—१० सं० सार्द्धस्तम्भत्रयम् । १५ स्वरादिमानिसुभाषितानि—१३-१४ सं० स्तम्भचतुष्के । १६ स्पर्शादिमानि पद्यरत्नानि—१५-१६ सं० ८ स्तम्भेषु । १७ अन्तःस्थाद्याः पद्यमयसूक्तयः—१७-२० सं० पादोनस्तम्भत्रये । १८ स्पष्टचन्द्राज्जन्मनामादिमाऽक्षरज्ञानम्—२१-२४ चतुर्षु स्तम्भेषु ।

सुप्रभातम् ।

(एकादशवर्षे १९९२)

१९ किं प्रह्लाद ऐतिहासिकव्यक्तिर्नासीत ? १ संख्यायाम्, ६ स्तम्भेषु । २० मेदपाट गौरवम्—८ सं० ६ स्तम्भेषु । २१ ब्रह्मचर्य्यम्—(अपूर्णम्) १० सं०, स्तम्भत्रये ।

सुप्रभातम् ।

(द्वादशवर्षे १९९३)

मम 'ब्रह्मचर्यं जीवनस्य पर्य्यायः' 'ब्राह्मणानामपि वेदत्वम्' 'कतिपय न्यायास्तद्विवरणञ्च' इति लेखत्रयम् 'सुप्रभात' सम्पादकस्य पार्श्वे वर्त्तते । परं १९९३ संवत्सराद्य यावत् । 'सुप्रभात'स्य पुनर्दर्शनं न जातम् । इदं चतुर्थवारं तस्याऽदर्शनम् ।

सूर्य्योदये प्रकाशितानां मन्निबन्धानां सूची ।

(प्रथमवर्षे सं० १९८२)

२२ समाचारपत्त्रश्लेषः—चतुर्थसंख्यायाम् , चतुर्दशपद्यमयः सपादस्तम्भे (अस्य लेखस्य कर्णपुरीय 'प्रताप' पत्त्रे आगरास्थ 'सैनिक' पत्त्रे च प्रशस्तिः प्रकाशिता । २३ श्रीव्यासपूर्णिमा—५ सं०, द्वादशपद्यमयलेखः, सार्द्धस्तम्भे । २४ कर्म्ममहिमा ८, ९, १०, ११ संख्यासु प्रकाशितो द्वात्रिंशत्पद्यमयः सार्द्धचतुःस्तम्भे । इतोऽग्रे प्रायो गद्यमयलेखाः । २५ श्रीसनातनधर्म्ममहिमा—१३, १४, १५, १६ संख्यासु समाप्तः ९ । २६ गीर्वाणवाणीसाहिती—२०, २१, २२ संख्यासु समाप्ता ७ ।

स्तम्भेषु। २७ पाणिनीयसूत्रे प्रश्नः—२४ सं० पद्यद्वयमयः पादस्तम्भे। अस्यो-त्तरं द्वितीयवर्षस्य ७म संख्यायां पण्डितद्वयेन दत्तम्।

सूर्य्योदय द्वितीयवर्षे मम निबन्धाः।

(सं० १९८३)

२८ प्रत्नपुस्तकभद्राकरणम्—द्वितीयवर्षस्य १, २, ३ संख्यासु प्रकाशितं सार्द्ध-पञ्चस्तम्भे। २९ अनिड्धातुपरिगणनम्—७ सं०, एकादशपद्यमयम्, ३ स्तम्भेषु। ३० प्रसिद्धाऽपपाठोदाहारः—८, ९ संख्ययोः समाप्तः ६॥। स्तम्भेषु। ३१ प्रहे-लिकोत्तरम्—तस्यामेव संख्यायां पादस्तम्भे। ३२ पञ्चनदे सदाचारदुरवस्था—१२, १३, १४ संख्यासु समाप्तो गद्यपद्यमयलेखः, १३ स्तम्भेषु। ३३ प्रसिद्धाऽप-पाठोदाहाराऽवशेषः—१६, १७, १८ इति संयुक्तसंख्यायां प्रकाशितः स्तम्भत्रये।

'सूर्य्योदय' तार्तीयीकवर्षप्रकाशितमामकीननिबन्धाः।

(सं० १९८४)

३४ सनातनधर्म्मणां प्रणिधानप्रयोजनीयता—तृतीयवर्षस्य २–३ अङ्कयोर-वसितो गद्यप्रबन्धः ९। स्तम्भेषु। ३५ अन्यैः सह विवादे तु वयं पञ्चोत्तरं शतम्—५–६ अङ्कयोः प्रकाशितः—७। स्तम्भेषु। ३६ जागतकी प्रकृतिः—१२ सं०, अष्टपद्यमयनिबन्ध एकस्तम्भे। ३७ प्रतिवादः—देवराजशास्त्रीयनाम्ना प्रहितो धर्म्मदेवशास्त्रिण आक्षेपस्योत्तररूपोऽध्यर्धस्तम्भे १४ संख्यायाम्। ३८ असम्भव-शब्दस्य कूपमण्डूकानां कोषे सम्भवः १५-१६-१७ संख्यासु समाप्तः ११॥ स्तम्भेषु। ३९ वर्णव्यवस्थागत भ्रान्तिनिरासः—२० सं०, स्तम्भद्वये श्रीसत्यव्रत-लेखस्योत्तरे। ४० वर्णव्यवस्था जन्मनैव—२३-२४ सं० श्रीधर्म्मदेवशास्त्रिणो निबन्धस्योत्तररूपोनिबन्धः ६ स्तम्भेषु।

'सूर्य्योदय' तुरीयवर्षं प्रकाशितमन्निबन्धाऽनुक्रमणिका।

(सं० १९८५)

४१ शिवराजविजय विमर्शः—४।२ सार्द्धचतुःस्तम्भे। ४२ अन्याय्याक्षेप समाधिः—५ संख्यायां सपादस्तम्भद्वये 'सुप्रभात' सम्पादककृताऽऽक्षेपोत्तररूपः। ४३ 'नमस्ते' युक्ताऽयुक्तत्वविमर्शः—८-९-१३ संख्यासु प्रकाशितत्रयोदशस्तम्भेषु। ४४ विवाहवयोविमर्शः—२२,२४ सङ्ख्ययोः, पञ्चमाब्दस्य च प्रथमसंख्यायां द्वादशस्तम्भेषु।

'सूर्योदय' पञ्चमवर्षे मन्निबन्धाः।

(सं० १९८६)

४५ अहो! महिष्ठं यमसाहसिक्यम्—५-६-संख्यायां गद्यपद्यमयः प्रबन्ध पञ्चसु स्तम्भेषु। ४६ मामकीना हरद्वारयात्रा—७,८-९ संख्यासु ८॥ स्तम्भेषु।

४७ म० म० पण्डितश्रीगिरिधरशर्म्माऽभिनन्दनम्'—१२ सं०, षोडशपद्यमयं २। स्तम्भे। ४८ विधवाविवाहयुक्ताऽयुक्तताविमर्शः—१४-१५,१६-१७,१८-१९ संख्यासु समाप्तः १६ स्तम्भेषु। अयं निबन्धो विद्वद्भीरुचिविषयं नीतः। ४९ प्रियतमोपालम्भः—२०-२१ सं०, दशपद्यमयः १॥ स्तम्भे। ५० समस्यापूर्त्तिः—२२-२३-२४ सं०, सप्तपद्यमया सार्द्धैकस्तम्भे।

'सूर्योदय' षष्ठवर्षे प्रकाशिता मन्निबन्धाः।
(सं० १९८७)

५१ टिप्पणे टिप्पणम्—६-७ अङ्कयोरवसितम् ५॥ पृष्ठेषु।। ५२ नवीनाविष्कारैः का क्षतिर्निष्पन्ना—८ सं०, ७॥ पृष्ठेषु। ५३ निबन्धृनामधामनिह्नवः—९-१० सं०, पद्यचतुष्टयमयी प्रहेलिकाऽर्द्धपृष्ठे। एतदुत्तरं ७।१२ मुद्रितम्। ५४ काचित्को परिवर्त्तना परिवर्द्धना च—१२ सं०, २। पृष्ठे।

सप्तमवर्षीय सूर्योदये मन्निबन्धाः।
(सं० १९८८)

५५ नलचम्पूसमालोचना—१-२ सङ्ख्ययोः, १० पृष्ठेषु। ५६ (क) सूचनायां सूचना— ६ सं०, मदनमोहनशास्त्रीयनाम्ना प्रकाशिता *३॥ पृष्ठे। ५६ (ख) सूचना—७ सं० अर्द्ध पृष्ठे। ५६ (ग) ठुडेस्मृतिः—(माधुरीत उद्धृता)।

'सूर्योदय'स्य अष्टमवर्षे।
(सं० १९८९)

५७ समाचारपत्त्राणां लाभस्तद्ग्राहकवृद्ध्युपायाश्च—२-३ संख्ययोः, ११ पृष्ठेषु। एतल्लेखप्रकाशनानन्तरमेव 'संस्कृतरत्नाकर'स्योद्घेलनं प्रारब्धम्। तदेकवर्षानन्तरञ्च अस्तमितस्य 'सुप्रभात'स्याविर्भावो जातः। ५८ अद्यत्वे समर्घतायामपि कथमिवाऽशान्तेः साम्राज्यम्—५-६ सं०, ।९॥ पृष्ठेषु। ५९ स्वराज्यशब्दपरिभाषा—८ सं०, १० पृष्ठेषु। ६० धिगर्थान् कष्टसंश्रयान्—१२ सं०, ४॥ पृष्ठेषु।

'सूर्य्योदय'स्य नवमवर्षे।
(सं० १९९०)

६१ जनताया अन्धपरम्परापरत्वम्—१ सं०, ७। पृष्ठेषु। ६२ तृणं प्रज्वलितं श्रेयो नहि धूमायितं चिरम् २-३ सं०, १६॥ पृष्ठेषु। ६३ धर्मदुर्गत्राणाय अस्मत्पूर्वजानां दूरदर्शित्वम्—५-६-७ ,सं०, १६ पृष्ठेषु। ६४ लेखवक्तृतयोस्तारतम्यविमर्शः—९-१० सं०, ७ पृष्ठेषु।

---

* श्रीरामनारायणशास्त्रिणा उत्तररूपे।

सूर्य्योदयस्य दशमवर्षे ।

(सं० १९९१)

६५ उपयुक्तक्रियाक्रमिकसङ्कलनम्—२-३-४-५-६-७ संख्यासु समाप्तम्, २४ पृष्ठेषु। ६६ चाण्डालाद्यस्पृश्यतायां प्रमाणसंग्रहः—८-९-१० संख्यासु समाप्तः, १४ पृष्ठेषु। ६७ अहो साहसम्—९ सं०, ३ पृष्ठेषु अन्तर्यामिनाम्ना। ६८ उपयुक्तक्रियाक्रमिकसङ्कलनशोधनम्—११ सं०, पृ० ३॥। ६८ (ख) केचित् प्रश्नाः—जिज्ञासुनाम्ना १ पृष्ठे। एतत्प्रश्नोत्तरं नागतम्।

सूर्य्योदयस्य एकादशवर्षे ।

(सं० १९९२)

६९ वेदपुराणयोरेकवाक्यता—(अश्लीलतानिरासः) १-२-३-७-८, ९-१०-११, १२ संख्यासु ४० पृष्ठेषु समाप्तः। ७० भट्टमहाभागानां समाधिः—अन्तर्यामिनाम्ना ३ सं०, पृ० २। ७१ शोकोच्छ्वासः—४ सं०, पृ० १।

सूर्य्योदयस्य द्वादशवर्षे मुद्र्यमाणमन्निवन्धाः ।

(सं० १९९३)

७२ वेदपुराणयोरेकवाक्यता—(अवैदिकतानिरासः) १-२-३ संख्यासु, ५। पृष्ठे। अग्रेऽपीदं पुस्तकं मुद्र्यते। 'मामकीननिवन्धानां सिंहावलोकनम्' अपि अत्र वर्षे प्रकाश्येत।

लवपुरीये 'उद्योते' प्रकाशितानां मन्निवन्धानां सूची ।

(सं० १९८५)

७३ आधुनिक जागत्की दुरवस्था—१ मवर्षस्य २ य संख्यायां ३ पृष्ठेषु। ७४ त्वते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्—३ सं०, ४॥ पृष्ठेषु।।७५ गीर्व्वाणवाणी कथं व्यावहारिकत्वमश्नुवीत—६-७, सं०, ७ पृष्ठेषु। ७६ हैन्दसंख्याह्रसिम-निदान-विमर्शः—९,११ सं०, ६ पृष्ठेषु। ततः 'उद्योतः' अस्तमितः।

अमृतसरस्थायाम् 'अमरभारत्याम्'

(सं० १९८६)

७७ स्वर्गीये पाणिनिम्यायालये कश्चिदभियोगः—प्रथमवर्षस्य तार्त्तीयीक-संख्यायां १०॥। स्तम्भेषु। ततः पत्रिकेयमस्तमिता।

लवपुरीये 'ओरियण्टलकालेज मेगजीने'

(सन् १९३०)

७८ 'अष्टाध्यायीसिद्धान्तकौमुद्योस्तारतम्यविमर्शः—सप्तमवर्षस्य द्वितीय-संख्यायां, ८ पृष्ठेषु। एतल्लेखस्य एकस्याष्टिप्पण्या उत्तरं सम्पादकेनैतत्संख्यायां मुद्रितम्। तत्प्रत्युत्तरञ्चाऽस्माभिः प्रहितमपि सम्पादकेन स्वपत्रे न प्रकाशितं कदाचित् स्वहानिभिया; ततश्चाऽस्माभिस्तत् 'टिप्पणे टिप्पणम्' इति शीर्षकेण सूर्य्योदये ६।६–७ मुद्रापितम्।

जयपुरीयसंस्कृतरत्नाकरे प्रकाशिता मन्निवन्धाः।

(सन् १९३३)

७९ भूदेवाः व्ययाधिक्यं परिजिहीर्षत—प्रथमवर्षस्य चतुर्थसञ्चिकायां, पञ्चसु पृष्ठेषु। ८० व्याकरणराज्ये क्रान्तिकारिणां दमनाय दण्डव्यवस्था—६ सं०, ६॥ पृष्ठेषु। ८१ सुप्तिङन्तानां प्रथमं लघुसम्मेलनम्।—१०–११ अङ्कयोः, १४ पृष्ठेषु।

'संस्कृतरत्नाकरस्य द्वितीयवर्षे

(सन् १९३४)

८२ सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च—६–७–८–९ संख्यासु समाप्तः २४॥ पृष्ठेषु। ८३ चन्द्ररूपष्टतायाः सुगमरीतिद्वितयी—१० सं०, ७ पृष्ठेषु। ८४ ज्वरदर्प्पाऽपसर्प्पणम्—आयुर्वेदविशिष्टाङ्के १२ सं०, ८ स्तम्भेषु।

'संस्कृतरत्नाकर' स्य तृतीयवर्षे।

(सन् १९३५)

८५ वेदे जन्मना वर्णव्यवस्था—७ सं० ७ पृष्ठेषु। ८६ किं वेदे देवनामानि परमात्मार्थकानि—९–१०–११– सं०, ९ पृष्ठेषु। ८७ मन्त्रभागवद्ब्राह्मणभागस्याऽपि वेदत्वं वेदे इतिहासश्च—(वेदस्य विशिष्टाङ्के) १२ सं०, ४२ स्तम्भेषु।

संस्कृतरत्नाकरस्य चतुर्थवर्षे।

(सन् १९३७)

❈'पण्डितप्रष्ठान् प्रति प्रार्थना' 'विधवेव देवरम्' 'रक्तबीजस्य रक्तादसुरोत्पत्तिः' इति निबन्धत्रयं मम 'संस्कृतरत्नाकर' कार्य्यालये वर्त्तते। परमद्य यावत् कोऽपि न प्रकाशितः।❈

❈ तत्र 'पण्डितप्रष्ठान् प्रति प्रार्थना' इति मे लेखो 'रत्नाकर' स्य ७ माङ्के ११ पृष्ठेषु प्रकाशितोऽस्त्वे।

श्रीनगरस्थ 'श्री' पत्त्रे तृतीयवर्षे।

(सं० १९९१)

८८ परीक्षागुणदोषविमर्शः—३–४ अङ्कयोः, १० पृष्ठेषु।

'श्री' पत्त्रिकायाश्चतुर्थवर्षे।

(सं० १९९२)

८९ देवमनुष्याणां भिन्नतायां वेदमतोपन्यासः—१ संख्यायां १५ पृष्ठेषु प्रकाशितः। अयं निबन्धो बुद्धदेवस्नातकेन 'श्री' पत्त्रे ३।४ प्रकाशितस्य लेखस्य खण्डनस्वरूपः; परमस्योत्तरं तेन स्नातकेन वर्षद्वयेऽपि जाते न प्रेषितम्। ९० विवाहवयोविचारः—२–३ सङ्ख्ययोः समाप्तः २०। पृष्ठेषु। अयं लेखः स्नातक-धर्म्मदेवस्य 'श्रीः' ४।१ अङ्के प्रकाशितस्य लेखस्य खण्डनस्वरूपः। ९१ अन्त्यजानां मन्दिरप्रवेशेऽनधिकारः—४ संख्यायां, ११ पृष्ठेष्वपूर्णः प्रकाशितः। अयं निबन्धः 'श्री' ४।२ प्रकाशितस्य आर्यसामाजिकविश्वदेवशास्त्रि लेखस्य खण्डनस्वरूपः; परं तेन शास्त्रिणाऽस्योत्तरं न प्रकाशितम्।

'श्री' पत्त्रिकायाः पञ्चमे वर्षे।

(सं० १९९३)

९१ (ख) अन्त्यजानां मन्दिरप्रवेशेऽनधिकारः—पूर्व्वस्याऽवशेषः १ संख्यायां, १२॥ पृष्ठेषु समाप्तः। ९२ 'विवाहवयोविमर्शः—द्वितीयतृतीयसंख्ययोः ४२ पृष्ठेषु समाप्तः। अयं निबन्धः स्नातकधर्मदेवीय 'श्रीः' ४।४ प्रकाशितलेखस्य खण्डनस्वरूपः। ९३ प्रमाणपरीक्षणम्—४ संख्यायां ५॥ पृष्ठेषु। अयं निबन्धः 'श्रीः' संख्याप्रकाशित श्रीविद्याधरभास्करलेखस्य खण्डनस्वरूपः।

'श्रीः' पत्त्रिकायाः षष्ठे वर्षे।

९४ विवाहवयोविवेकः—प्रायः ३५ पृष्ठात्मक प्रथमसंख्यायां मुद्र्यते। अयं निबन्धः 'श्रीः' ५।१ प्रकाशितस्नातकधर्म्मदेवनिबन्धस्य खण्डनस्वरूपः। विवाह-वयोविवेचना—अयमपि पूर्व्वोक्तलेखकनिबन्धनिराकर्त्ता पूर्वलेखस्य उपसंहारभागः श्रीपत्त्रे प्रकाशनाय प्रहितो वर्त्तते; अयमपि निबन्धः प्रायः ३५ पृष्ठात्मकः। विवाह-वयोनिर्णयः—अत्र वेदस्मृत्यादिप्रमाणानि राशीकृतानि—अयमपि निबन्धः 'श्री' पत्त्रे प्रकाशनाय प्रहेष्यते।

काशीप्रकाशिताया 'अमरभारत्याः' प्रथमे वर्षे।

(सं० १९९१—९२)

९५ पुराणोक्तदीर्घायुष्कतायां वेदसाक्ष्यम्—८-९ अङ्कयोः, ६ पृष्ठेषु। ९६ स्त्रीणामवरोधप्रथायां वेदादिमतम्—१०-११ सं०, ७ पृष्ठेषु।

'अमरभारती' पत्रिकाया द्वितीयवर्षे।

(सं० १९९२—९३)

९७ मूर्त्तिपूजने पूर्वोत्तरपक्षिणोः संवादः—१-२-३-४, ७-८ संख्यासु समाप्तः ३२ पृष्ठेषु। ९८ भूतपिशाचादीनां वेदायुर्वेदादौ सत्ता—११-१२ सङ्ख्ययोः प्रकाशिता, १४। पृष्ठेषु।

अमरभारत्यास्तृतीयवर्षे।

(सं० १९९४)

'प्रकृतिनियमानां सामान्यशास्त्रता' इति लेखोऽत्र प्रकाशनाय प्रहितो वर्त्तते।

काशीप्रकाशिताया 'वल्लरी' पत्रिकायाः प्रथमवर्षे।

(सं० १९९२—९३)

९९ ग्रहणविज्ञानम्—५-६ अङ्कयोः, ९ पृष्ठेषु। १०० इष्टं नामकरणञ्च—७ संख्यायां, ५॥ पृष्ठेषु। १०१ इष्टं नामकरणञ्च—८-९ सङ्ख्योः ५॥ पृष्ठेषु। अग्रे एतत्पार्श्वे 'बहुसन्ततिसम्भवमीमांसा' इति निबन्धः प्रकाशनाय प्रहितो वर्त्तते; परं नवमसंख्यातोऽग्रे पत्रिकाया दर्शनमेव न संवृत्तम्।

(क्रमशः)

भारतीयसंस्कृतेरादर्शरूपेषु विद्वत्सु सप्रश्रयमावेदयन्ति।

महोदयाः! भारतस्याभिनवशासनविधानानुसारतः प्रान्तीयस्वायत्तशासने व्यवस्थापकसभाः (कौन्सिल असेम्बली प्रभृतयः) यदि प्रजानां धार्मिके सामाजिकेऽपि विषये प्रवर्तेरन्, मन्यामहे तत्र नास्ति कोपि तादृशो नियमः संरक्षणं नाम, यो हि धार्मिकहस्तक्षेपं प्रतिबध्नीयात्। व्यवस्थापकसभाश्च राजनीतिककार्यप्रभावेण नवमतवादिभिरेवात्मसात्कृता इति सर्वेषां विदितमेव। एवं सति स्वाभिमतं धर्मविरुद्धं प्रस्तावं व्यवस्थापकसभासु स्वीकारयितुं समर्था अपि धर्मपरिवर्तनपक्षपातिनो नवमतवादिनः सम्प्रति तथा कर्त्तुमप्रवृत्ता यद्दृश्यन्ते तत्र शास्त्रैकशरणस्य महतो जनसमाजस्य

व्यवस्थापकसभातो वहिःस्थितस्य व्याकोपभीतिरेव कथंचिद्धेतुतामासादयति । तन्नि-रसनार्थं ते स्वमतस्य शास्त्रीयत्वसंपादनाय वहुशः प्रयतमाना दृश्यन्ते । यन्निदर्शनभूतो मद्रासनगरे डिसेम्बरमासे अखिलभारतपण्डितपरिषन्नाम्ना अनुष्ठीयमानः तेषां महान् समारोह एव तत्र भवतां पुरः समुपक्षिप्यते । सा परिषत् नवमतवादिभिराहूयते । तस्यां परिषदि विचारार्थं त एव विद्वांसः तैराहूयन्ते ये परिस्थित्यनुसारेण धर्मपरि-वर्तनपक्षपातिनः प्रगतिशीला इति कथ्यन्ते ।

माननीयाः !

एवंविधेन प्रसङ्गेन शास्त्रपरतन्त्रेषु साधारणेषु जनेषु भ्रमः संभवतीति तेषु तेषु विवेचनीयविषयेषु वास्तविकं शास्त्ररहस्यं शास्त्रमर्मज्ञैर्झटिति समये प्रकटनीयमित्या-पतति, तदेतदभिसन्धाय मद्रासप्रान्तनिवासिभिः दूरदर्शिभिः धार्मिकैः सम्भूय अखिल-भारतवर्षीय-विद्वत्परिषदपरा दिसम्बरमासे मद्रासनगरे एव समाहूयते । अस्यां परिषदि महतां सर्वेषां धर्माचार्यचरणानां शुभाशासनं संरक्षणं चातिशयविशेषमाद-धाति । अस्याः परिषदः दिसम्बरमासस्य पञ्चविंशतितारिकामारभ्य (२५–१२–३७ तः २८–१२–३७ पर्यन्तं) दिनचतुष्टयं यावत्समावेशनं भविष्यति । अस्यां भारतस्य सर्वेभ्यः प्रान्तेभ्यः विद्वांसः प्रचुरसंख्यायां समाहूयन्ते । विचारार्थमुपक्षिप्ता विषयाश्च तथा सङ्कलिता येन नवमतवादिनां जिज्ञासिता विषया अपि सङ्गृह्णेरन् । एषु विषयेषु भवद्विधानां विदुषां सयुक्तिकः सप्रमाणको विचारः नितान्तमावश्यक इति पूर्वत एव विवेचनीयविषयसञ्चिकां संप्रेष्य प्रार्थ्यते यत्सर्वेष्वेषु विषयेषु प्रमाणवचनै-र्युक्तिभिश्च स्वीयं मतं निवन्धरूपेण प्रदाय अनुगृह्णन्त्विति ।

काशिकसंकेतेन प्रहितो निवन्धः दिसम्बरमासस्याष्टमतारिकापर्यन्तं यथा लभ्येत तथा सत्वरं प्रयतितव्यमिति विशेषतो निवेद्यते । उपलब्धाश्च तत्र भवतां निवन्धा उपरिष्टात्परिषदः कार्यविवरणप्रकाशनपुस्तके प्रकाशयितुमिष्यन्ते । तदर्थमनुमतिरपि तत्र भवद्भिर्देया । इति । संयोजकाः—

म.म.) श्रीअनन्तकृष्ण शास्त्री (कलिकाता)
श्रीराजेश्वर शास्त्री द्राविड़ (काशी)
श्रीदेवनायक आचार्य (काशी)
रायबहादुर) सदाशिवमाधवरावपराण्डे (रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट सेशन जज–नागपुर)
टी. एस्. रामस्वामी ऐयर (मद्रास)

परिषदो निवन्धसम्बन्धिनस्तथाऽन्यान्यशास्त्रीयविचारसम्बन्धिनश्च पत्रव्यवहारस्य कार्या-लयसंकेतः— (ता० १० दिसम्बर १९३७ पर्य्यन्तम्) नं० १० माधोराय, वनारस सिटी । (अनन्तर) ललिता सदनम्, रायापेटा, मद्रास ।

परिषदो व्यावहारिककार्यसम्वन्धिनः पत्रव्यवहारस्य कार्य्यालय संकेतः—

(१) श्री रा. सा. नटेश ऐय्यर एडवोकेट नं. ५५, तामिल संघम् रोड, मदुरा ।

(२) श्री टी. यस्. रामस्वामी ऐय्यर ललिता सदनम्, रायापेटा, मद्रास ।

नोट—सूर्य्योदये प्रकाशितुकामैः शीघ्रमत्र कार्यालये परिषदवधितः पूर्वम्प्रेष्यम् । (सम्पादकः)

१९९४ वैक्रमसंवत्सरे पौषकृष्णाष्टमी (ता० २५-१२-३७) तः मद्रासनगरे भाविन्यां

अखिलभारतवर्षीयविद्वत्परिषदि विचारणीयाः

प्रश्नाः—

(१) धर्मस्वरूपनिर्णये युक्तेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति न वा ?
(२) यदि वर्तते तर्हि शास्त्राणां युक्तेश्च विरोधे कस्य प्रामाण्यम् ?
(३) आत्मतुष्टिः (Conscience) शास्त्रविरोधे प्रमाणं वा न वा ?
(४) यदि प्रमाणं तर्हि कीमीया व्यवस्था समादरणीया ?
(५) देशकालपरिस्थित्यनुसारेण शास्त्राणां परिवर्तने कस्याप्यधिकारो वर्तते न वा ?
(ख) राज्ञा धर्मशास्त्रपरिवर्तनं कर्तुं शक्यते न वा ?
(६) धर्मशास्त्रप्रामाण्यरक्षणं राजनीतिक्षेत्रे आवश्यकं न वा ?
(७) शास्त्रार्थनिर्णये किं मीमांसकपद्धतिः समाश्रयणीया उत ऐतिहासिकपद्धतिः (Evolution theory)

(सूचना) उपरितनाः प्रश्नाः तर्कप्रामाण्येन वादपद्धत्या विचारणीयाः। प्रश्नोत्तर-प्रणाल्या (Cross Question) अपि अवसरो दीयेत।

अधस्तनानां प्रश्नानां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनावष्टम्भेन पूर्वतनविचारनिर्णीत-पद्धत्या विचारो भविष्यति।

स्पर्शास्पर्शविचारः।

(क) वर्णाः अनुलोमप्रतिलोमसंकरजातयश्च गुणकर्मकृता उत जन्मसिद्धाः ?
(ख) अस्पृश्यानामस्पृश्यत्वं जन्मतः कर्मतो वा ?
(ग) इदानीन्तना अस्पृश्याः शास्त्रोक्तस्पृश्यजातिष्वन्तर्भवन्ति न वा ?
(घ) अस्पृश्यानां सभादिप्रवेशे देवालयप्रवेशे कूपोदकग्रहणे च कीदृशी शास्त्रव्यवस्था ?

शुद्धिः।

(क) धर्मतो म्लेच्छीकृतानां पुनः स्वपूर्वतनजातिधर्मे प्रायश्चित्तादिना प्रवेशाधिकारो दातुं शक्यते न वा ?
(ख) यदि शक्यते तर्हि कीदृशी व्यवस्था ?

विवाहः।

(क) ब्राह्मणादिजातिष्ववान्तरश्रेणीनां परस्परं विवाहः शास्त्रसंमतो न वा ?
(ख) असवर्णविवाहः शास्त्रसंमतो न वा ?

संस्कारः।

(क) संस्काराणां लोपः सङ्कोचो मनुष्यसामान्यधर्ममात्ररक्षणव्यवस्थापनेन वर्णाश्रमादिविशेषधर्मनिवर्तनं च संभवति न वा ?
(ख) अन्ये च विचारणीया विषयाः।

जन्मदिनोत्सवशुभाशंसनम् ।

ले०—'शास्त्री' प्राणजीवनः, बी० जोशी (कच्छी) काव्यतीर्थः, साहित्यभूषण, साहित्याचार्य-श्रेणिस्थः, "रिसर्चस्कॉलर"–(गवर्न्मेन्ट सं० कॉलेज—सरस्वती भवन-काशी,) ।

गोब्राह्मणप्रतिपाल-धर्मधुरंधर-अखण्डप्रौढप्रताप-क्षत्रियकुल भूषण
श्रीमन्महाराजाधिराज-कच्छदेशाधीश्वर-युवराज श्रीविजय-
राजजी वहादुर-महोदयानां

धर्मात्मन् प्रथिताभिधान ! युवराट् त्वद्यौवराज्यं परम्
साफल्यं गतमित्यवैमि नहि तन्नूनं मया गीयते ।
भक्तिः साम्बभवे, भवे सुचरिता श्रद्धाद्यशेषैर्गुणै-
र्नश्चित्ते मुदमातनोति भवतो धर्मे रति श्चेति यत् ॥ १ ॥

विद्याकलाकौशलमप्रमेयम्
वलञ्च, लोकोत्तरराजधाम
गो विप्रसंरक्षणमित्यनेकै—
र्गुणैर्विशिष्टं भवदाधिराज्यम् ॥ २ ॥

स्व-राज्यनीतावतुलाम्प्रतिष्ठा—
ञ्जतस्य विज्ञानगभीरताञ्च
शास्त्रास्त्रविद्याकुशलस्य लोके
कोऽप्यद्य भाग्याभ्युदयस्तवायम् ॥ ३ ॥

"कृष्णाष्टमी" जन्मदिनं त्वदीय—
मपूर्वमैश्वर्यगुणं दधाति,
धन्यत्वमस्मादधिकं न किञ्चि—
ज्जयप्रदोऽसौ तव "जन्मकालः" ॥ ४ ॥

राजन् ! कच्छ-भचाउ-वर्ति-"दुधई"ग्रामाधिवासी द्विजः ।
काश्यां जह्नुसुतातटे च निवसन्सम्प्रत्यधीत्यै पुनः,
स्मृत्वाहं भवतोऽद्य जन्मदिवसं काशीपतेः सन्निधौ ।
जीयास्त्वं सुचिरं नयेन वसुधा रक्षन्निति प्रार्थये ॥ ५ ॥

दुःख-संवेदनम् ।

सुरभारतीप्रणयिनो विज्ञाः !!! घोरेऽस्मिन् कलिकाले, दैनंदिनं ह्रासमुपगच्छति, धर्माद्याचारप्रचारे ये केचन तदादिप्राणभूताः सन्तः सन्ति, हन्त ! तेषामपि—अकाण्ड एव (हृदयमर्मच्छिदा) स्वर्गप्रयाणेन, कस्य न चेखिद्यते 'सहृदो' हृदयम् ।

सम्प्रत्येव 'सूर्योदय' पाठकैरवगतं, श्रीमन्महामहाध्यापकानां 'सूर्योदय' सम्पादकानां, म० म० पं० श्रीअन्नदाचरणतर्कचूडामणि-मान्यानां दुःखदमवसानम् । यस्मिन्प्रत्यग्र एव हृद्व्रणे तदन्तरा पुनः, क्षते क्षारमिवास्मद्दौर्भाग्यादापतितं शोकवृत्तान्तरम् ।

"कच्छ भुज"-पत्तनस्थ महाराज्ञी श्रीनानीवाख्य राजकीयसंस्कृत-पाठशालाध्यापकाः महामहोपाध्याय स्वर्गीय पं० नित्यानन्द पर्वतीय-चरणानां शिष्याः पं० श्रीदुर्गाशङ्कर-शास्त्रिण—आश्विनस्य सिते पक्षे स्वर्गवासमभजन्त । सौजन्यसौशील्य—पाण्डित्यादिप्रशस्यगुणवन्तस्ते, कच्छ-राज्यशास्त्रिणां श्रद्धेय पं० श्रीप्रभाशङ्कर भाई महोदयानां सोदर ब्रह्मी भूत-पं० श्रीलक्ष्मीशङ्करशास्त्रिणां सुपुत्रा आसन् तेषां कलत्रपुत्रादि-कुटुम्बस्य महत्यामस्यां विपदि समदुःखतामात्मनः प्रकटयन्नहं, परमका-रुणिकाद्भगवतो विश्वेश्वरात्तत्कुटुम्बिभ्यो धैर्यं, सद्गतात्मशान्तिश्चाभ्यर्थ-यन् शोकनिर्विण्णो विरमामि ।

—शास्त्री प्राणजीवन वी० जोशी कच्छी,
"रिसर्चस्कालर" गवर्न्मेंन्ट संस्कृतकॉलेज,
सरस्वतीभवन, काशी ।

मानदान।

श्रीमहामण्डलका यज्ञानुष्ठान विभाग जिस प्रकार देवपूजनके विचारसे स्थापित किया गया है, उसी प्रकार श्रीमहामण्डलके मानदानविभागका कार्य नृयज्ञरूपसे मनुष्योंकी गुणपूजाके लिये स्थापित है। इस विभागसे निम्नलिखित श्रेणीके मान प्रतिवर्ष यथासम्भव दिये जाते हैं।

(१) धार्मिकता और धर्मकार्योंमें सहायताके विचारसे राजा महाराजाओंको मानदान। (२) उसी विचारसे सब श्रेणीके योग्य व्यक्तियोंको मानदान। (३) धार्मिक तथा परोपकारिणी आर्यमहिलाओंको मानदान। (४) साधारण विद्याविषयकमान। (५) संस्कृतविद्योपाधि। (६) विविध विद्योपाधि। यथा वैद्यक ज्यौतिष, कर्मकाण्ड आदि। (७) विशिष्ट विद्योपाधि। (८) हिन्दी विद्योपाधि। (९) पदार्थ विद्या साइन्स और शिल्प सम्बन्धी। (१०) भारतीय अन्य देश भाषाओंकी विद्योपाधि। (११) संगीत विद्योपाधि। (१२) विशेष अभिनन्दनपत्र। (१३) धर्मोपदेश सम्बन्धी—उपदेशक, महोपदेशक, और महामहोपदेशक। (१४) साधारण-मानपत्र प्रशंसापत्र और धन्यवादपत्र। (१५) कृषि और उद्भिज्ज विद्योपाधि।

जो जातीयमान दिये जाते हैं, वे धर्माचार्य और राजन्यवर्ग एवं सब प्रान्तीय प्रतिनिधि वर्गकी ओरसे होनेके कारण इस मानदान विभागका आदर जातीय पुरस्काररूपसे किया जाता है और इस विद्यासम्बन्धीय मानका प्रभाव यूरोप—अमेरीका जैसे सभ्य देशोंमें भी हुआ है। श्रीमहामण्डल, विद्या साइन्स और आर्ट आदिके सम्बन्धमें मानदेनेमें धर्म और जाति का विचार नहीं रखता है।

इस मानदान विभागकी स्थापनासे लेकर सन् १९३५ के अन्त तक इन श्रेणियों की मानों की संख्या ३७५७ थी। इसके बाद अबकी साल जिन जिन विद्वानों एवं गुणीजनोंके गुणकी पूजा की गयी है, उनको नामावली नीचे प्रकाशित की जाती है।

बालकृष्णमिश्र (बी० ए० एल-एल० बी० काव्यतीर्थ)

सेक्रेटरी।

धर्मोपाधि

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् भोलानाथ नर्मदाशंकर त्रिवेदी माण्डवीकी पोल, चकाव कालीखड़की, अहमदाबाद ।	धर्मभूषण
,, कुमार मग्नानन्दजी शास्त्री शाहीबाग भीमनाथ महादेव, ऋषिकुल पाठशाला, अहमदाबाद ।	धर्मरत्न
,, पं० रामप्रसादशर्मा खेतड़ी (राजपूताना)	धर्मविनोद
,, सेठ जमनादास हरख जी संघवी मदनजी मोहनजी हाउस, अगियारी लेन, बम्बई ।	धर्मसुधाकर
,, सेठ द्वारिकादास कल्याणदास कृष्णकुंज रिजरोड, मालाबार हील, बम्बई ।	धर्मरत्न
,, सेठ वल्लभदास कृष्णदास नाथा बड़गादी, बम्बई ।	धर्मविभूषण
,, बाबू रामनन्दनप्रसाद—नारायणसिंह जमीन्दार, रियासत सेहरा, पो० सेहरा, पटना ।	धर्मभूषण
,, पं० गोवर्द्धन मिश्र वकील, गया ।	धर्मविनोद
,, बाबू दुर्गाप्रसाद झुनझुनवाला दानापुर कैन्ट पटना ।	धर्मविनोद
,, डाक्टर वजीर सिंह "सरीन" छिली इट आगरा ।	धर्मभूषण
,, लालाराम किशनदास प्रोप्राइटर लाला गणेशीलाल सन्स १३ ड्रमण्ड रोड आगरा ।	धर्मरत्न

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् सेठ केशवदेव पोद्दार बिरला रोड, हरद्वार।	धर्मरत्न
,, ओ० सी० गांगुली एटर्नी कलकत्ता।	धर्मरत्न
,, आनरेबुल रायबहादुर साहु जगदीश प्रसाद रईस मुजफ्फरनगर (यू० पी०)	धर्मभूषण
,, सरदार जयदेव शर्मा काशीपुर नैनीताल।	भक्तिभूषण
,, साहू रामनारायण साहब रईस, गवर्नमेन्ट ट्रेजरर, मिल ऑनर, बरेली।	धर्मभूषण
,, सेठ धनपतरायजी रईस महल्ला कानून ग्वान मेरठ सिटी।	धर्मरत्न
,, सेठ शिवचरणदासजी रईस महल्ला कानूनग्वान, मेरठ सिटी।	धर्मरत्न
,, मुन्शी मुरारीलालजी, मेरठ सिटी।	धर्मभूषण
,, लाला शोभनलालखेल बल्लभगढ़।	धर्मरंजन
,, लाला रामप्रसाद सर्राफ दिल्ली।	धर्मालंकार
,, लाल हरनामदास खन्ना, दिल्ली।	धर्मभूषण
,, पं० राम एकबाल पाण्डेय, स्टेशन मास्टर, विन्ध्याचल।	धर्मभूषण
,, बाबू सुबोधचन्द्र चट्टोपाध्याय एम० ए० बी० एल० एडवोकेट कटक (उड़ीसा)।	धर्मभूषण
,, पं० श्रीकृष्ण कन्हैयालाल ज्योतिषी प्रधान मंत्री सनातन वर्णाश्रम-धर्म सभा उज्जैन।	धर्मविनोद
,, पं० पुष्करदत्त शास्त्री व्यवस्थापक, हरियाणा शेखावाटी-ब्रह्मचर्याश्रम भिवानी (पंजाब)।	धर्मभूषण
श्रीमान् पं० रामशरणजी रामायणी मैनेजर-हरियाणा शेखावाटी-ब्रह्मचर्याश्रम भिवानी (पंजाब)।	धर्मविनोद

नाम और पता	उपाधि
,, बाबू ज्ञानेन्द्रनाथ वसु एम० ए० ९ पार्कलेन, कलकत्ता।	धर्मभूषण
,, पं० पुरुषोत्तमलाल जेटली २ क्लाइव रोड इलाहाबाद।	धर्मरत्न
,, रायबहादुर नलिनी मोहन मजुमदार डिप्टी कमिश्नर आफ पुलिस केदार धाम १।१ हजरा रोड कालीघाट कलकत्ता।	धर्मभूषण
,, बाबू सन्तोष कुमार बनर्जी १५ जकडीया रोड़ बालीगंज, कलकत्ता।	धर्मभूषण
,, राजा क्षितीन्द्रदेवराय महोदय बांस वेरिया २१ ई० रानीशंकर लेन कालीघाट, कलकत्ता।	धर्मविनोद
,, महाराजा साहब सूरज सिंह जी प्राइवेट सेक्रेटरी श्री जी हूजुर श्रीदरबार किशनगढ़ स्टेट।	धर्मविनोद
(कुलाङ्गनामान)	
श्रीमती हर हाईनेस श्रीमती महारानी पार्वती बाई साहिबा देवास देवास २।	धर्मचन्द्रिका
धर्मविनोद बाबू भोलानाथ चटर्जीकी श्रीमती धर्मपत्नी ५२ हरीश मुकर्जीरोड, भवानीपुर कलकत्ता।	धर्मचन्द्रिका
श्रीमती कुलदीपादेवी C/o पं० रामनारायणशर्मा, मुंसरीम जजी बनारस।	धर्मचन्द्रिका
उपदेशक।	
श्रीमान् पं० यादवराम नत्थुरामजी कान्दावाड़ी, तम्बाकुवाला जूनामाला बम्बई।	धर्मोपदेशक

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् पं० धीरजराम जगन्नाथ शास्त्री मु० पो० गोधरा जि० पंचमहाल, (गुजरात)।	धर्मोपदेशक
महोपदेशक ।	
,, शास्त्री ईश्वरलाल कचरेश्वरजी, अहमदाबाद ।	
,, पं० मदनमोहन मालवीय बम्बई ।	
,, पं० राममनोरथ शास्त्री उपाध्याय मो० नत्रधन्न, पो० उज, वनारसस्टेट ।	
,, पं० हनुमानदत्त जोशी काव्यतीर्थ, १९९५ हरिसनरोड कलकत्ता ।	
,, राय नलिनीमोहन लाहिडी– २५ बी० टानसेन्डरोड भवानीपुर कलकत्ता ।	
महामहोपदेशक ।	
,, श्रीरामानन्द, श्रीज्ञानदेव, विद्यापीठ अहमदनगर ।	
,, पं० विश्वम्भरदत्त शास्त्री, चीराखाना-मनमहल देहली	
,, पं० धूमावतीप्रसाद पांडेय, जगतगंज, काशी ।	
संस्कृतविद्योपाधि ।	
,, पं० अनूपराम सदाशिव शास्त्री– खाडिया, अमृतलालनीपोल, अहमदाबाद ।	दर्शनकेशरी
,, पं० गणपतराम त्र्यम्बकराम द्विवेदी खाडिया, श्रीरामजी की शेरी, अहमदाबाद ।	वेदरत्न
,, पं० घनश्यामचन्द्रजी शास्त्री लक्ष्मणगढ़, सीकर ।	विद्यारत्न
,, पौराणिक बालकृष्ण पुरुषोत्तम शारङ्गपुर, राधाकृष्णमन्दिर, अहमदाबाद ।	विद्याभूषण
,, कौशिकराम विघ्नहरराम बी० ए० खाडिया वनिताविश्राम, अहमदाबाद ।	विद्यारत्न
,, स्वामी दर्शनानन्दजी प्रिंसिपल श्रीचन्द्रविद्यालय, काशी ।	वेदान्तभूषण

नाम और पता	उपाधि
,, के० भुजवली शास्त्री (एन० ए० एन० के० बी०) चीफ लाईब्रेरीयनसेन्ट्रल जैन लाईब्रेरी, आरा।	विद्याभूषण
,, पं० गणेशदत्त मिश्र एरियन रोड, दानापुर (पटना)।	पण्डितभूषण
,, पं० अमीरचन्द्र साहित्यशास्त्री ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, हरद्वार।	विद्यारत्न
,, पं० गोपालदत्तशास्त्री, ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, हरद्वार।	विद्यालङ्कार
,, पं० विष्णुदत्त शास्त्री ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, हरद्वार।	विद्याभूषण
,, पं० रघुनन्दन शर्मा स्नातक ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम हरद्वार।	वेदालङ्कार
,, पं० नीलाम्बर पन्त वेदशास्त्री ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, हरद्वार।	,,
,, पं० शिवनाथशर्मा शास्त्री, साहित्यभूषण नरपीरस्थान श्रीनगर (काश्मीर)।	विद्यावारिधि
,, पं० अवधकिशोरदास 'श्रीवैष्णव' मु० कटाव, पो० मोरवाड़ा, वनालकाठा श्री जानकी घाट, अयोध्या।	वेदान्तभूषण
,, पं० शंकरप्रसाद कालीदास शास्त्री माढिया शेरी, बाजवाड़ा बड़ौदा।	याज्ञिकरत्न
,, पं० जगदीशप्रसाद मिश्र श्री वेंकटेश्वर स्टीमप्रेस, बम्बई।	विद्यारत्न
,, पं० गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी साहित्याचार्य काव्य न्यायतीर्थ, (छपरा)।	महामहाध्यापक
,, पं० नत्थीलालदेव शास्त्री कात्यायनी पीठ, वृन्दावन।	
,, पं० रामचन्द्र शास्त्री, संगरिया, बीकानेर।	विद्यालङ्कार

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् पंडित बलदेव मिश्र राजपण्डित दरभंगा राज्य (विहार)।	महामहाध्यापक
,, पं० दुर्गादत्तजी उप्रेती शास्त्री मु० कपीना, अल्मोड़ा।	वेदान्तभूषण
,, पं० सतीन्द्रचन्द्र न्यायाचार्य व्याकरणतर्कतीर्थ, विद्यालङ्कार, मु० घोषकान्ता, पो० वजूरा जि० नोआखाली।	धर्मशास्त्रभास्कर
,, पं० के० एस० रामस्वामी शास्त्री प्रधान पण्डित—सेन्ट्रल पुस्तकालय, बड़ौदा।	मीमांसावाचस्पति
,, डाक्टर विनयतोष भट्टाचार्य डाइरेक्टर ओरियण्टल इस्नस्ट्यूट बड़ोदा।	विद्यालङ्कार
,, पं० जयकान्तमिश्र, रामनिवास आश्रम करनीवाद देवधर, वैद्यनाथधाम।	विद्याविभूषण
,, काव्यविनोद सहित्यरत्नाकर, साहित्यवाचस्पति साहित्यसुधाकर श्रीमान् एम. कृष्णमाचारियर एम. ए. एम. एल. पी. एच. डी. एम. आर. ए. एस. एसिस्टेन्ट सेशनजज विजयापट्टम (मद्रास)।	शारदाविलास
,, पं० रामचन्द्र न्यायरत्न २३।३।२।५ A. रूपनारायणलेन, भवानीपुर कलकत्ता।	महामहाध्यापक
,, पं० गुरुपद हल्दार हल्दार पारालेन, कालीघाट, कलकत्ता।	वेदान्तभूषण
,, पं० नडादूर स्वामी कृष्णमाचार्य लक्ष्मी मन्दिरम्, पो० नच्चियरकोयल, जि० तंजोर।	पण्डितराज
,, पं० के० एल० बी० शास्त्री गवर्नमेंट विक्टोरिया कालेज कालपाती पालघाट, (मद्रास)।	विद्यासागर
,, पण्डित नारायणदीक्षित द्विवेदी अहमदावाद।	वेदकर्मकाण्डविशारद

नाम और पता	उपाधि
विविधविद्योपाधि	
श्रीमान् पं० बालाशंकर मगनलाल शुक्ल, खांडिया पिपलासेरी, घोलेश्वर महादेवके पास, अहमदाबाद।	सामुद्रिकशास्त्ररत्न
,, स्वामी नारायण धर्माचार्य श्री वासुदेवप्रसाद स्वामी, नारायणमन्दिर अहमदाबाद।	शास्त्रवारिधि
,, पं० केशवलाल अमृतरामशास्त्री शाहपुर गसा गान्धीनीपोल, अहमदाबाद।	शास्त्रविशारद
,, ज्योतिर्विद् पं० गिरिजाशंकर हरिशंकर साकडीसेरी हजीरानीपोल, अहमदाबाद।	दैवज्ञशिरोमणि
,, पं० हरिलाल पी० घोलकिया मैनिंज डाइरेक्टर सौराष्ट्रहाई स्कूल पो० राजकोट काठियावाड़।	साहित्यवारिधि
,, श्रीबालानन्दजी C/o स्वामी स्वरूपानन्दजी मण्डलेश्वर टेढ़ीनीम, काशी।	आयुर्वेदभूषण
,, पं० कन्हैयालालजी वैद्य कालवादेवी रोड बम्बई।	वैद्यभूषण
,, पं० बालमुकुन्द वैकुण्ठराय शास्त्री वीरपुर रेवाकाठा, बम्बई।	साहित्यरत्न
,, पं० धनञ्जयशास्त्री बम्बई।	ज्यौतिषरत्न
,, बाबू वासुदेवनारायणसिंह बी० ए० सब इन्स्पेक्टर आफ स्कूल, सुल्तानगंज, जि० भागलपुर।	विद्याभूषण
,, पं० रेवाशंकर मेघजी शास्त्री, अध्यापक देवीदास लल्लुभाई सं० पा० गुलालवाड़ी।	महोपाध्याय
,, पं० जटाशंकर शुक्ल वैदिक बम्बई।	कर्मकाण्डविशारद

नाम और पता	उपाधि
,, गोस्वामी श्रीमदनिरुद्धाचार्यजी शुद्धाद्वैतकेसरी वेदान्तसुधाकर बम्बई ।	महोपाध्याय
,, वैद्य रमणीकलाल जेठामल रीचिरोड, दवे फार्मेसी, अहमदाबाद ।	आयुर्वेदविशारद
,, मिश्र कैलासनाथ हनुमानप्रसाद कालूपुर हीरालाल, नूडहेल्ड अहमदाबाद ।	भिषग्रत्न
,, प० देवकृष्ण दयाशंकर पुरोहित मु० पो० थान, काठियावाड़ ।	साहित्यरत्न
,, वैद्य पञ्चानन राजवैद्य श्रीमान् जीवराम कालीदास रसवैद्य, रसशाला औषधाश्रम गोंडाल, काठियावाड़ ।	चिकित्सकचूड़ामणि
,, पं० रामोत्साह मिश्र शास्त्री ज्यौतिषाचार्य मु० केवरा, पो० वासडीह, जि० बलिया ।	ज्योतिर्भूषण
,, पं० बालमुकुन्द वैकुण्ठ शास्त्री मुलेश्वर कैथीड्रील स्ट्रीट सकलाधीश मन्दिर बम्बई ।	साहित्यरत्न
,, वैद्यरत्न पं० रामरत्नजी, बांसबाजार अमृतसर ।	वैद्यभूषण
,, पं० पुरुषोत्तम बी० वैद्य, राजवैद्य ३३६, कालबादेवीरोड बम्बई ।	वैद्यविशारद
,, पं० बालकृष्ण ज्योतिषी गोसेवक मु० पो० कुरम जि० अंकोला (बरार) ।	ज्योतिर्भूषण
,, पं० सुरेन्द्रदत्तपाण्डेय मु० दुबहर पो० भड़सर जि० बलिया ।	वैद्यभूषण
,, पं० घुरामिश्र वैद्य, मु० राघवपुर पो० बिहटा, (पटना) ।	वैद्यभूषण
,, बाबू उग्रदत्त सिंह मु० काशीपुर, पो० हरैया जि० बस्ती ।	वैद्यभूषण
,, पं० छगनलाल नारायण ज्योतिषी, समडी पोल, वादवाड़ा बड़ौदा ।	दैवज्ञविभूषण

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् पं० जगन्नाथ त्रिपाठी मु० डहरौली, पो० रुद्रपुर, जि० गोरखपुर।	वैद्यभूषण
,, काजी मुहम्मदहुसेन, युनानी वैद्य, काशीपुर नैनीताल।	भिषग्विभूषण
,, पं० गंगादत्त पन्त राजवैद्य, काशीपुर नैनीताल।	आयुर्वेदभूषण
,, पं० रामसहायजी मेरठ।	आयुर्वेदवारिधि
,, पं० रोशनलाल शर्मा वैद्य, मेरठ।	भिषग्रत्न
,, गोस्वामी रामकृष्ण विशारद जम्बू राजकीय मन्दिर, जम्मू।	भिषग्भूषण
,, पं० मनसाराम शर्मा चुरु।	भिषग्रत्न
,, पं० सूर्यनारायण व्यास उज्जैन।	ज्यौतिषसुधाकर
,, पं० मुनिराम शास्त्री, मु० रसशाला, कनखल, जि० सहारनपुर।	आयुर्वेदभूषण
,, पं० लक्ष्मणदत्त जोशी मु० मनोहरपुर, पो० प्रतापगढ़ जि० जयपुर।	वैद्यभूषण
,, प० ताराचरण शर्मा मु० रमाला, पो० कीरथल जि० मेरठ।	वैद्यभूषण
,, रजनीकान्त शास्त्री बी० ए० बी० एल० बक्सर, (शाहाबाद)।	ज्योतिर्भूषण
,, श्रीमती निर्मलादेवी ८२ दादिया सेठ अगियारी लेन बम्बई।	विद्यापारिजात
,, एस० एन० कविराज काव्यतीर्थ गोरखपुर, जि० जब्बलपुर।	आयुर्वेदभूषण
,, निरञ्जनानन्द वैद्य रसायनकार्यालय, अबोहर, जि० फीरोजपुर।	भिषग्भूषण
,, प० हरकृष्णदयालुजी राजज्यौतिषी सुकेत स्टेट (पञ्जाब)।	ज्योतिर्भूषण
,, प० कैलासपतिमिश्र मु० अहियापुर, पो० भोरे जि० सारन।	ज्यौतिषालङ्कार

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् प० रामस्नेहीजी, रेवाड़ी (पञ्जाब)	कविभूषण
„ महन्त भगवान्दासजो महाराज यमुनातट, इटावा।	महन्तभूषण
„ गोस्वामी राधागोविन्दजी, दुर्गाचरण पितरीलेन, बहुबाजार कलकत्ता।	पुराणकोविद
„ पं० दयाचन्दजैन वैद्य, भारतभैषज्यभण्डार इटावा।	आयुर्वेदविभूषण
„ पं० चन्द्रिकाप्रसादमिश्र मु० आटा, पो० परसपुर, जि० गोण्डा।	वैद्यशास्त्री
„ लाला मदनगोपालसिंहल सदर बाजार मेरठ।	साहित्यभूषण
„ गोस्वामी व्रजनाथशर्मा, शीतलागली आगरा।	साहित्यभूषण
„ पं० वाराणसीदत्त शर्मा ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, हरद्वार।	हिन्दीभूषण
„ पं० रामसुन्दरपांडेय साहित्याचार्य, हेड पण्डित गवर्नमेण्ट हाई स्कूल बस्ती।	हिन्दीरत्न
„ पं० दुग्धनाथ पाण्डेय मु० बसांव पो० वसन्तपुर, जि० सारन।	वैद्यभूषण
„ पं० कृष्णदत्त भारद्वाज एम० ए० आचार्यशास्त्री मार्डन हाई स्कूल, न्यू दिल्ली।	साहित्यरत्न
„ पं० लोकनाथ द्विवेदी, (प्रधान सम्पादक) 'हिन्दी वंगवासी' कलकत्ता।	साहित्यरत्न
„ पं० सूर्यदेवमिश्र, अध्यापक, जयनारायण हाईस्कूल बनारस।	साहित्यरत्न
„ सेठ बाबू मूलचन्द अग्रवाल, प्रोप्राइटर— 'विश्वमित्र' तथा 'एडवांस' विश्वमित्र कार्यालय, कलकत्ता।	विद्यालङ्कार
„ पं० रामचन्द्र गोस्वामी श्रीराधारमण मन्दिर वृन्दावन।	गोस्वामीकुलभूषण
„ पं० व्रजविहारी पांडेय, बलिया।	साहित्यभूषण

नाम और पता	उपाधि
श्रीमान् श्रीमहाराणा उदयपुराश्रित ज्योतिर्विद् श्रीहनुमानप्रसाद मिश्र गौड़ात्मज— पं० रामचन्द्रशर्मा गौड़ जंगमवाड़ी, काशी ।	ज्यौतिषरत्न
संगीतविद्योपाधि	
श्रीमान् एस० एन० रतनजंकर बी० ए० प्रिंसिपल मारिसकालेज आफ म्युजिक लखनऊ ।	संगीतरत्नाकर
,, उस्ताद खुदाबक्स अहमद बक्सखां साहब, ध्रुपदिया, हरियाना जि० होसियारपुर (पञ्जाब) ।	संगीतभूषण
,, उस्ताद महम्मदहुसेन खां साहब, उर्फ हींगन खां, नं० ३ मानिकताला हाजिजकरियालेन, कलकत्ता ।	संगीतविनोद
,, पं० आत्माराम शर्मा 'शोख" सीतारामकुटी, पहाड़गञ्ज दिल्ली ।	कीर्त्तनकलाभूषण
,, श्रीगुहादास, सिगलीपुरम् जि० तंजोर ।	संगीतभूषण
,, ठाकुरदत्त शर्मा कथावाचक, मेरठ सिटी ।	कीर्तनकलाभूषण
,, रहीमुद्दीन खां इन्दौर ।	संगीतरत्न
,, श्रीमती सरस्वती बाई गायनपटु, कीर्तनपटु । C/o पं कृष्णाचार्य ट्रीप्लीकेन, मद्रास ।	संगीतरत्न
,, रामकमल भट्टाचार्य, देवनाथपुर, १९७ बंगालीटोला बनारस ।	कीर्तनकलाविशारद

गङ्गाशतकम् ।

रचयिता—पं० नारायणपति त्रिपाठी महोदयः काशीस्थः ।

[अस्मिन्नेवाङ्के प्रकाशितात् ५०–पञ्चाशत्तमपृष्ठादग्रे]

ये मज्जनार्थं प्रतियान्ति गङ्गे !
विगाहितं यै स्तव वारि नित्यम् ।
स्नातुं समेष्यन्त्यथ ये मनुष्या
स्तत्पादधूल्या स्वमहं पुनामि ॥६६॥

पराङ्गनाभोगविलाससक्तै
र्न पूजितो यै स्सुमना गुरुर्वा ।
गोघ्नान् द्विजघ्नान् गुरुतल्पगाँश्च
पुनासि तानम्ब निजाम्बुलेशैः ॥६७॥

ये घोरपापा कलिकल्मषेषु,
निवद्धभावा अभियान्तु तेऽद्य (सद्यः) ।
इति स्वनद्वारितरङ्गहस्तै
स्समाह्वयन्ती विजयस्व गङ्गे ! ॥६८॥

दास्यामि गालिं गणनाविहीनां,
करोमि निन्दां जनतामुपेतः ।
पश्यामि धैर्यं सहसे कियत्त्वं,
कुपुत्रदौरात्म्यमहो कठोरम् ॥६९॥

विरागजज्ञानपथप्रसङ्गा
स्तडिल्लवाविभ्रमलोलदङ्गाः ।
दोलायमानाविहरद्विहङ्गा
जयन्ति गीर्वाणधुनीतरङ्गाः ॥७०॥

मात ! स्त्वदुत्सङ्गगतोऽधुनाऽहं,
धय (पिब) न्पयस्ते विलसंस्त्वदीयैः ।
तरङ्गहस्तै रतिलाल्यमानः
स्वपृष्ठदेशे जननीं स्मरामि ॥७१॥

गङ्गे ! त्वदम्भश् श्रयतान्न केषां,
स्वयंवरा मुक्तिवधूर्गलेषु ।
विज्ञानकल्पद्रुमपुष्पमालां,
सम्मेलयन्ती भ्रमति त्रिलोक्याम् ॥७२॥

के वा देवा न तव सलिलै स्स्नापिता जह्नुकन्ये !
के वा सेवाकरणविधिना न स्तुवन्तिस्म धन्ये ! ॥
के वा पापाचरणशरणा नैव मुक्ता वदान्ये !
के वाऽभीष्टा न च सुकृतिभिर्लभ्यमाना न मन्ये ॥७३॥

दशाश्वमेधे मणिकर्णिकायां,
केदारकुण्डे वरणासिसङ्गे ।
श्री (त्वत्) पञ्चगङ्गे निवसन् स्वकाञ्च्यां,
स्नायी कदा स्यां कलिकामधेनो ! ॥७४॥

समस्तपापौघविनाशमूलं,
स्वभक्तसद्भुक्तिविलासतूलम् ।
विमुक्तिबालाविगलद्दुकूलं,
भजामि गङ्गे ! तव दिव्यकूलम् ॥७५॥

यन्नामस्मरणेन योजनशतै दूंरङ्गता मानवा
स्तीर्त्वा संसृतिसागरं सुकठिनं गण्डूषमण्डूकवत् !
पापौघान्परिहाय हन्त ! सुमनोवृन्दोर्चिताङ्घ्रिद्वया,
यान्ति श्रीपतिलोकमाशु सहसा दिव्याङ्गनालालिता ॥७६॥

पिपासाशान्त्यर्थं वितरति सदा स्वादुसलिलं,
क्षुधातृप्त्यै धान्यान्यथ कमलबीजान्यपि च या ।
स्वकूलक्षेत्रेषु प्रकिरति मुदा पङ्कनिचयान्,
पुनाना त्रैलोक्यं जयति जननी जह्नुतनया ॥७७॥

ज्ञात्वा विष्णुपदोद्गतां भगवतीं भागीरथीं मुक्तिदा,
तन्माहात्म्यविलङ्घनोत्सुकतया या सत्वरागत्वरा ।
ईर्ष्याव्यापृतमानसाऽतिमलिना कीनाशतातात्मजा,
स्पृष्ट्वा श्रीवसुदेवसूनुचरणाङ्गुष्ठं कृतार्थाऽभवत् ॥७८॥

चेतश्चिन्तय सादरं हिमवतश्शृङ्गात्पतन्तीमिमां,
रे पादौ ! मम गच्छतञ्च पुलिनं श्रीजह्नुजायाश्शुभम् ।
चक्षुः ! पश्य तरङ्गितं जलचयं रे घ्राण ! जिघ्राम्बुजं,
गङ्गेत्यक्षरयुग्मकं रट मुदा जिह्वे रसास्वादिनि ॥७९॥

त्रिविक्रमपदोद्भवा त्रिविधतापसंहारिणी,
त्रिलोचनशिरोगता, त्रिदिवमार्गसंस्कारिणी ।
त्रिसन्ध्यमुनिसंस्तुता त्रिनयना जगत्तारिणी,
त्रिविष्टपतरङ्गिणी त्रिपथगामिनी मामवेत् ॥८०॥

देहार्द्धदानाद्गिरिराजपुत्र्यै,
केशग्रहं या गिरिशस्य चक्रे ।
सापत्न्यभावात्कुटिलं प्रयान्त्या-
स्तदेव युक्तं तव निम्नगायाः ॥८१॥

विचार्य्य धाष्टर्य्यं गिरिराजकन्ये !
मन्ये महेशो भवतीं मुमुक्षुः ।
निगील्य हालाहलमम्ब ! मत्तो,
भ्रमत्यसौ सागरसङ्गमाच्चे ॥८२॥

या स्नातुं समुपागतान्निजजनांल्लोलत्तरङ्गभ्रमै-
स्स्पृष्ट्वा स्पर्शसुखावहै रतनुभिर्हस्ताम्बुजातोपमैः ।
हिन्दोलागमनागमौ प्रकुरुते शश्वस्स्वपुत्रानिव,
हा हा !! तां जननीं विहाय करुणामूर्त्तिं कुतस्ते श्रमः ॥८३॥

यद्धारानिपतन्निवद्धमुसलाकाराम्बुधाराधरै-
रत्याच्छादितभूतिरोहिततटोद्भूतद्रुमालिच्छविः ।
ध्वान्तध्वंसचलत्तडिद्द्रवरवत्पाथःप्रवाहच्छटा,
रोघस्थै रवलोक्यते सुरधुनी स्वर्गात्पतन्ती भुवम् ॥८४॥

सेतुं समारुह्य विलोकयेच्चेत्,
तदन्तराले शुचिगाङ्गधाराम् ।
ब्रूयादवश्यं मनुजोऽत्र काश्यां
पातालगङ्गा सुतरामधस्था ॥८५॥

मिलद्वीचिपूरे तटीस्थे कुटीरे,
वसंस्त्वत्प्रतीरे निमज्जंश्च नीरे ।
प्रविष्टः समीरे परित्यक्तचीरे,
स्वकीये शरीरे कदा निस्स्पृह स्स्याम् ॥८६॥

अयि ! सागरतारिणि सागरवारिणि वीचिविहारिणि कञ्जकरे !
काशीतलवाहिनि मङ्गलदायिनि मकरस्थायिनि देवि ! परे ! ।
कृतहरिपदवासे सुकृतविकाशे दुरितविनाशे देवनुते,
तुहिनाचलकन्ये ! त्रिभुवनधन्ये जय–जय गङ्गे जह्नुसुते ॥८७॥

(क्रमशः)

कलङ्कमोचनम् (नाटकम्)



[त्यक्त महामहोपाध्याय पदवीक—श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्य—विरचितम्]

प्रस्तावना

राधासङ्गमवोर्जितस्तुतिरसा बर्हश्रियं पुष्णती
प्रोड्डीनालिविलोल-माल-चपलापीताम्वराडम्बरा ।
कालिन्दीतटिनीतमालविटपिच्छायासमालम्बिनी
पापं तापमपास्यतां सपदि वः श्रीकृष्णकादम्बिनी ॥१॥

अपि च—

जगदालोकगोलोकरासमण्डलमण्डनम् ।
खण्डनं सर्वतमसां पातु वो राधिकामहः ॥२॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः—अलमतिप्रसङ्गेन, आह्वयामि तावद्द्वितीयां मदनुवर्त्तने द्वितीयां मे परिषदमिमामाराधयितुं नवेन प्रयोगेण। (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये इतस्तावत् ।

नटी—(प्रविश्य) इअं दावह्मि, आणवेदु अज्जो किं करणिज्जं त्ति । [इयं तावदस्मि, आज्ञापयतु आर्यः किं करणीयमिति] ।

सूत्र०—आदिष्टोऽस्मि वाराणसेयविदग्धैः कश्चिन्नवः प्रयोगः प्रवर्त्यतामिति । तद् भवत्याः साहायकमत्र कामये ।

---

(१) श्रीकृष्णपक्षे—राधायाः श्रीराधिकायाः सङ्गो मेलनम् । ऊर्जितस्तुतिः प्रवलगतिः । रसः प्रीतिः । बर्हश्रियं चूडायां सन्निवेशनेन बर्हस्य मयूरपिच्छस्य श्रियं वर्द्धयन्, बर्हधारण-जन्यां शोभां दधत् वा । प्रोड्डीनभ्रमरा विलोला माला यस्य—स चासौ चपला-पीताम्वराडम्वरश्चेति विशेषणसमासात् । अलिः भ्रमरः । विलोला चञ्चला । माला पुष्पमाला । चपलावत् पीतं यत् अम्बरं तस्याडम्बरः विन्यासः यत्र । तेन आडम्बरयति हर्षं जनयति इति वा । तापः संसारक्लेशः । अत्र पक्षे लिङ्गविपरिणामः । कादम्विनी पक्षे—राधो वैशाख-मासः, आसङ्गः मेलनम् । ओर्जितस्तुतिः कार्तिकमासपर्यन्तं कृता स्तुतिः क्षरणं यस्य तादृशो-रसः जलं यस्याः । ऊर्ज्जः कार्त्तिकमासः आ ऊर्जात् ओर्ज्जं तद्वती वा कृता ओर्जिता । "आ वैशाखाद् भुजगवनिताचुम्बनायासखिन्नो देवो दैत्यप्रमथनपटुर्यावदेकान्तशान्तः । अम्भःशय्यापरिगततनुर्योगनिद्रामुपैति तावद् वृष्टेः समय उदित" इति ज्यौतिषवचनात् वैशाखमारभ्य श्रीहरिशयनसमयव्यापी वृष्टिपतनकालः । अन्यच्च, मार्गशीर्षमासमारभ्य चैत्रान्तं यावन्न वृष्टिपतनसमयः, तदानीं वृष्टिपाते अकाल-वर्षणजो दोष इति ज्ञेयम् ।

नटी—आस्सवह्मि अज्जस्स, आणवेदु अज्जो कदमो पओओ अणुट्ठादव्वो त्ति । [आश्रवास्मि आर्यस्य, आज्ञापयतु आर्यः कतमः प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति] ।

सूत्र०—अपि ज्ञायते भवत्या ?

वाशिष्ठाद्यैर्द्विजबुधवरैः शोभितो भट्टपल्ली-
नामग्रामः सुरसरिदभिष्यन्दनप्रत्यगन्तः ।
आसन्नायां यमदिशि मतो यो नवद्वीपधाम्नो
विद्याचारस्फुरितगरिमा विश्रुतो गौडभूमौ ॥ ३ ॥

नटी—अज्ज, गोदमसिद्धपुरिसाणं अल्लालभट्टवादाणं पढमग्गहारदाए भट्टवल्लित्ति जस्स नाम, तं कधं ण आणामि ? [आर्य, गौतमसिद्धपुरुषाणाम् अल्लालभट्टपादानां प्रथमाग्रहारतया भट्टपल्लीति यस्य नाम, तं कथं न जानामि] ।

सूत्र०—(सहर्षम्) अयि विदुषि, तेषामेव, महापुरुषाणामधस्तनैकादशपुरुषेण तद्ग्रामाभिजनेन कवित्वकीर्तिमण्डित-नन्दलालविद्यारत्न-भट्टाचार्यतनूजन्मना श्री-पञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्येण विरचितं कलङ्कमोचनं नाम नाटकं प्रयुयुक्ष्यतेऽस्माभिः । किमत्र वा भवती मन्यते ?

नटी—(सहर्षम्) सुट्ठु णिरूविदं अज्जेण, जदो इमिणा पओएण अह्माणं वि कलङ्कमोअणं हुविस्सदि [सुष्ठु निरूपितमार्येण, यतः अनेन प्रयोगेण अस्माकमपि कलङ्कमोचनं भविष्यति] ।

सूत्र०—(सवितर्कम्) भिन्नार्थमिदमुच्यताम् ।

नटी—(संस्कृतमाश्रित्य)

यन्नाम स्मरतां पदानुसरणादन्त्याः पुलिन्दादयो
मुक्ता जात्यपकर्षहेतुकलुषाद् दीव्यन्ति देवैर्दिवि ।
शौरेस्तस्य पदानुकारकलया तद्भावसम्भाविताः
किं शैलूष्यकलङ्कपङ्करहिता न प्राप्नुमः सद्गतिम् ? ॥ ४ ॥

बर्हेति । मेघागमे मयूरा नृत्यन्ति, तेन बर्हश्रीर्भवति । प्रोड्डीनेति प्रोड्डीना आलयः श्रेणयो येषां ते वयः पक्षिणः बलाका इति यावत्, तेषां लोलाः चपलाः मालाः यत्र एकैकश्रेणीबद्धा बलाका उड्डीना मालायमाना अभवन्, ताश्च माला बह्वयः, चञ्चलतया विसंष्ठुलाश्चेति स्वभाववर्णनम् । चपलाभिः विद्युद्भिः पीतः अम्बरस्य आडम्बरो दर्पो यया । आकाशस्य सर्वव्यापित्वदर्पविषं विद्युद्द्वारा पीतवतीत्यर्थः, विद्युतामाकाशापेक्षया व्यापकत्वोक्तिः । अथवा विद्युद्भिः पीते पीतवर्णे अम्बरे आकाशे आडम्बरः तूर्यरवो गजेन्द्रगर्जनं वा यस्याः सा । कालिन्दीति । छाया कान्तिः । समा तुल्या । आलम्बिनी दूरविलम्बिनी । तापं निदाघक्लेशम् ॥ १ ॥

(४) किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुक्कसाः × × × यदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्तीति श्रीमद्भागवतवचनार्थं स्मरन्ती नटी वदति—यन्नाम स्मरतामिति । जात्यपकर्षहेतुभूतानि कलुषाणि बहुजन्मा-

(नेपथ्ये)

यन्नामप्रतिरूपकेण तनुजं स्वीयं मुमूर्षुः स्मरन्
पापः प्रापदजामिलः परपदं मुक्तः समस्तैरघैः ।
साक्षात् तस्य हरेः कथामनुवदत्यन्त्येऽपि शान्तांहसि
श्रीनाथस्य कृपाश्रये वसतयेऽलं कः कलङ्कक्रमः ? ॥ ५ ॥

सूत्र०—(विलोक्य) आर्ये पश्य, एष मुनिवरो गर्गः समर्थयमान इव भवत्या वचनं श्रीराधापवादश्रवणविमूढं शिष्यमुपदिशन्नित एवाभिवर्त्तते, तदावामित एव प्रणम्यैनमचिरनिर्वर्त्यस्वकृत्यसम्पादनाय साधयावः । (इति सप्रणामं निष्क्रान्तौ ।)

(इति प्रस्तावना)

विष्कम्भकः ।

(तत्र प्रविशति सशिष्यो गर्गः)

गर्गः—

(तदेव पद्यं पुनः पठति)

यन्नामप्रतिरूपकेण तनुजं स्वीयं मुमूर्षुः स्मरन्
पापः प्रापदजामिलः परपदं मुक्तः समस्तैरघैः ।
साक्षात्तस्य हरेः कथामनुवदत्यन्त्येऽपि शान्तांहसि
श्रीनाथस्य कृपाश्रये वसतयेऽलं कः कलङ्कक्रमः ॥ ६ ॥

न्यनुवर्त्तन्ते, तत्र प्रथमे हीनजन्मन्यपि यदि श्रीकृष्णनामस्मरणपराणां स्थानानुसरणं चरणसेवा वा घटते तदा तज्जन्मन्येव तत्पापमुक्ताः स्वर्गं भुञ्जते । तस्य शौरेः श्रीकृष्णस्य पदानुकारकलया व्यवसितानुकरणस्य कयाचिन्मात्रया तद्भावेन सम्भाविताः आत्मनि तद्भावमारोप्य सम्भाविताः अन्येभ्यः सम्भावनां सम्माननां प्राप्ताः, शैलूष्यकलङ्कमुक्ताः नटजाति-लाभ-हेतु-भूत-पापरहिताः । न प्राप्नुमः वर्तमानसामीप्ये लट्, एतद्देहपातानन्तरमेव न तु जन्मव्यवधानापेक्षेति सूचनाय ।

(५) अतः परं प्रथमाङ्कविष्कम्भकस्य पात्रप्रवेशसूचकं नेपथ्यवचनं यन्नामेति । अस्यायमाशयः, गर्गशिष्यो बौधायनः श्रीराधाया जारसङ्गकलङ्कं कर्णाकर्णिकया श्रुत्वा तत्त्वनिर्णयार्थं स्वगुरुं पृष्टवान्, तत्र गुरुरुत्तरं वक्तुमुपक्रममाणो यत् पद्यमुक्तवान् तदेवेदम् । कलुषकर्मकृत् अजामिलो मुमूर्षादशायां नारायणनामकं स्वसुतमाहूतवान्, अत एव तादृशो नारायणशब्दो न भगवन्नारायणार्थक इति नारायणप्रतिरूपकत्वकथनम् । श्रीकृष्णस्य कृपालवपात्रेऽपि कस्यापि कलङ्कोदयस्यावसरो नास्ति, अस्य पद्यस्यायं भावः । तदुत्तरस्य अस्य तु प्रवेशानन्तरं वचनमस्ति । तयोरुभयोस्तात्पर्यन्तु—यदा श्रीकृष्ण-कथानुवादपरस्यान्त्यस्यापि जनस्य कोऽपि कलङ्कोदयो न भवेत्, तदा श्रीकृष्णस्यापरमूर्त्तौ श्रीराधायां कलङ्क इति तु कल्पनामात्रं न तु वास्तवमिति ।

अत एव वत्स बौधायन !

कलङ्कः कल्पनामात्रं श्रीराधायां तदात्मनि ।
नित्यतेजसि मार्तण्डे यथा दर्पणकालिमा ॥ ७ ॥

बौधायनः—(साञ्जलिबन्धम्) भगवन्, युज्यत एवेदं यदि श्रीराधा तदात्मा स्यात्, स्याच्च तत्पदार्थो नन्दनन्दनः, न चैतत् प्रतिपद्यते तर्कपरो लोकः ।

गर्गः—वत्स ! ततः किम् ?

नालीको नलिनीनाथो यदन्धो नैनमीक्षते ।
विमूढानामबोधेन तत्त्वं न परिलुप्यते ॥ ८ ॥

अपि चाम्नायते नैषा तर्केण मतिरापनेयेति ।

बौधा०—(साञ्जलिबन्धम्) अस्तु लोकतर्कः, यदेव तत्त्वं तदुपदिश्य कृतार्थी क्रियतामयं दासः ।

गर्गः—साधु वत्स ! यत्त्वं श्रीराधाकृष्णतत्त्वश्रवणे पर्युत्सुकोऽसि । तदवधेहि—

बौधा०—भगवन् ! अवहितोऽस्मि ।

गर्गः—श्रीमद्गोलोकधाम्नि क्वचन लीलाव्यतिकरे कुपितया श्रीराधया श्रीकृष्णं प्रति भूतलावतरणायाभिशप्तम्, ततश्चामर्षवशेन तत्प्रियानुचरेण श्रीदाम्नाऽधिक्षिप्ता श्रीराधा श्रीदाम्ने, श्रीदामा च तस्यै परस्परं शापमुत्ससर्ज । येन श्रीदाम्नो नर-जन्म श्रीराधायाश्च भूतलावतरणं छायया रायाणजायाभावः पौंश्चल्यपरिवादः शत-वार्षिकः श्रीकृष्णविच्छेदश्च नियतः ।

(बौधायनो विस्मयं नाटयति)

अथ भक्तवत्सलस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य श्रीराधापरिरक्षणाय प्रतिपन्न-भूभारहर-णाय च नन्दनन्दनतया प्रादुर्भावो रहसि वास्तवश्रीराधापरिणयनश्चेति तदेतत् सङ्ग्रहपद्यम्—

श्रीदामोद्दामशापं सफलयितुमना राधिकाऽत्रावतीर्णा
माया रायाणजायाऽजनि जनविदिता छाययाच्छन्नकाया ।
तस्या गोलोकनाथस्त्वभिलषितकरो नन्दपुत्रायमाणः
पाणिं जग्राह गूढं पृथुकतनुरनुध्यायमानो मुनीन्द्रैः ॥ ९ ॥

बौधा०—भगवन् ! भागधेयं मे, श्रवणपुटेन यदेतदमृतरसास्वादो जायते ।

गर्गः—(सपरितोषम्) वत्स ! यद्येवम्, मननानुकूलं तर्कमुपदिशामि ।

(९) अत्र ब्रह्मवैवर्तपुराणकथा अनुसन्धेया ।

तथाहि—

स्तनन्धयेन येनातिदारुणा पूतना हता।
सप्ताब्देनोद्दधे चाद्रिः सप्ताहानि शिलीन्ध्रवत्॥ १०॥

तं नन्दनन्दनमशेषजगन्निदानं भूमानमर्भकतया कलयन्ति मूढाः।
भूमण्डलादतिबृहन्त्यपि तारकाणि खद्योतवल्लघुतराणि विदन्ति बालाः॥११॥

बौधा०—भगवन्! दृष्टान्तेऽस्ति दूरत्वं दोषः।

गर्गः—अत्राप्यस्ति तावत्, आसुरभाव एव दोषः, येन हि समाक्रान्तचेताः पुरुषः—

अखिलपतिरुपात्तमर्त्यलीलस्तदुचितमाचरतीह सर्वशक्तिः।
नट इव धृतभूमिकानुवर्त्ती क्वचिदितरन्निजमायया तु गूढः॥ १२॥

इति नावबुध्यते।

बौधा०—भगवन्! अनेन श्रीराधाकृष्णतत्त्वाधिगमेन कृतार्थोऽस्मि।

भगवन्मुखपद्मोत्थराधाकृष्णवचोमधु।
पायं पायं पुनः पातुं मनोऽलिस्त्वरते मम॥ १३॥

गर्गः—(सहर्षम्) वत्स! तदारूढोऽसि कल्याणनिःश्रेणिम्।

अध्याध्यापनमर्थवन्मम यतो जाता रतिस्तेऽच्युते
सिद्धं ते तपसः फलं हरिकथा शुश्रूषिता यत्त्वया।
मन्दानां कुमतिप्रपञ्चरचितस्तर्कोऽप्यभून्मे सखा
राधाकृष्णरहस्यवर्णनशुभं जातं यदामर्शनात्॥ १४॥

वत्स! तदेहि निर्वर्त्तित-सायन्तन-यमुनाभिषेकास्तावदाश्रमपदं प्रविश्य तत्र हूयमानाग्नौ—

वन्दामहे क्रन्दितदन्दशूकं मन्दाकिनीस्यन्दनसुन्दरान्तम्।
आनन्दकन्दं जगदेकवन्द्यं श्रीमन्मुकुन्दस्य पदारविन्दम्॥ १५॥

(इति निष्क्रान्तौ)।

(इति विष्कम्भकः)

प्रथमोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति कुञ्जवनस्थः सुबलेन सहितः सोत्कण्ठः श्रीकृष्णः)

सुबलः—सखे! परमरमणीयोऽयं माधवीप्रदोषः। पश्य—

अनु मलयसमीरं कम्पते वल्लिरेषा
हिमकरकरमृष्टाः कैरविण्यो हसन्ति।
मधुकरपरिरम्भारम्भणानम्रकम्रे-
चणरुचिकुसुमाली मल्लिका मोदमेति॥ १॥

श्रीकृष्णः—(सनिःश्वासम्) सखे ! अचेतना अपि कान्तसङ्गमेनैव प्रीतिमावहन्तीति पश्यामि ।

सुबलः—(स्वगतम्) अस्त्वेतद्विरहोद्दीपकम् । (प्रकाशम्) इदमपरमुत्प्रेक्षणीयम्—

वहति मलयवाते भाति ते श्वासगन्धः
कुसुमकुलविकाशे भासते ते स्मितश्रीः ।
अलिरयमसितांभस्त्वच्छ्रिया स्पर्धमानो
मधुमथनविनोदी रौति वेणुं जिगीषुः । २ ॥

श्रीकृष्णः—अनुचितमिदमभिहितम्, यतः—

अभिमतकुसुमावलीरसैस्तैर्मुदितमनाः सुभगो द्विरेफराजः ।
कथमिव दयितोत्सुकं सखेदं जितमपि जेतुमनाः सुदुर्भगं माम् ॥ ३ ॥

सुबलः—(स्वगतम्) इदमपि तादृशमेव । तत् कथान्तरं पातयामि । (प्रकाशम्) सखे, इतो दृश्यतां यमुना—

आलम्बचञ्चलशशिप्रतिबिम्बदीप्रमध्या नवीनघनकान्तिरियं स्रवन्ती ।
आमुक्तनिर्मलसुवर्णसवर्णवासा नृत्यानुगा तव तनूरपरेव भाति ।

श्रीकृष्णः—सखे, युक्तमिदं मदेकबद्धहृदयस्य भवतः । मया तु—

दृष्ट्वा सान्द्रघनोपमानयमुनापूरोदरे सुन्दरे
पूर्णेन्दुप्रतिबिम्बमस्थिरमिदं स्रोतोभिरामर्शनात् ।
आलोलालकराजिराजितमहो नीलाम्बराया मुखं
राधायाः प्रतिषिद्धचुम्बनचलद्वृत्तं मुहुः स्मर्यते ॥ ५ ॥

(इति दीर्घं निःश्वसिति)

सुबलः—(सहास्यम्) सखे, केवलमेकत्रैव मनस्ते भ्रमति ।

श्रीकृष्णः—सखे, महाभागधेयो भवान्, यन्न पतितोऽसि विषमशरशरसम्पातगोचरे (इति दीर्घं निःश्वसिति) ।

सुबलः—तथापि पृच्छामि, चिरलब्धया तत्र भवत्या राधया कथमद्यैतावदौत्सुक्यम् ?

श्रीकृष्णः—श्रूयताम्, अद्य पुष्पदोलयात्रा श्रीराधायाः प्रियकाम्यया सखीभिरनुष्ठीयते ।

सुबलः—अत एव कुञ्जमण्डपद्वयं दीपिकाभिरलङ्कृतमिति युक्तम् ।

श्रीकृष्णः—(सोद्वेगम्) सत्यमेवमवसितप्रायसंविधानकेऽस्मिन्नभिलषितोत्सवे नोपयाति श्रीमतीति विपदाशङ्कया पर्याकुलोऽस्मि । तत् कथमिदानीमात्मानं विनोदयामि ?

सुबलः—सखे !

यस्याः स्वरस्वदनलोभविसृष्टशष्प-
ग्रासाः समेत्य परितः किल कृष्णसाराः।
निष्पन्दकर्णभवदाननमात्रबद्ध-
नेत्राः स्वनामसदृशाचरणा भवन्ति ॥ ६ ॥

तयैवानया वंश्या विनोदयात्मानम्।

श्रीकृष्णः—[सोत्कण्ठम्] नैतया साम्प्रतमात्मविनोदनं मे भविष्यति। यतः—

एषा वैशाखराकापतिपतितसुधासारहारोपहारा
यस्यां गोपीभिरिष्टः प्रणयरसमयः पुष्पदोलोत्सवो नः।
सा पूर्णामोदभारैः शिथिलगतिरतीताद्य यामा त्रियामा
राधासञ्चारचिह्नं किमपि न विपिने लक्ष्यते तत्सखी वा ॥ ७ ॥

सुबलः—सखे ! किं तावदार्यायाः श्रीराधायाः सञ्चारचिन्हम् ?

श्रीकृष्णः—[दीर्घं निःश्वस्य] सखे ! श्रूयताम्—

विशति यदि वनेऽस्मिन् सा कुरङ्गायताक्षी
तदभिमुखमुपैति त्यक्तपुष्पालिमाला।
युगपदपि पिकाली काकलीमुद्गिरन्ती
प्रथयति निजहर्षं माधवश्रीप्रतीत्या ॥ ८ ॥

सुबलः—(सस्मितम्) युज्यत इदम्। अपि च सुष्ठूक्तम् माधवश्रीप्रतीत्येति।

श्रीकृष्णः—(सविमर्शम्) कथमिव ?

सुबलः—यतस्त्वमेव तस्याः श्रीः।

श्रीकृष्णः—सखे ! मा मैवम्।

वसन्तलक्ष्मीरिति बुध्यमाना पिकावली गायति हर्षपूर्णा।
वंशाख्यया यद्यपि माधवोऽहं ममैव सा श्रीः न तु साऽस्मि तस्याः ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षमेवैतच्च यत् तया विनाऽस्मिन्नवसरे लुप्तश्रीरस्मि।

सुबलः—सखे ! साऽपि त्वया विनैवं भवतीति मन्ये।

श्रीकृष्णः—अवितथमेवेदम्, तथापि तदीयोऽयं महिमा। तथाहि—

राधा प्रेममयी तदीयमिलनात् प्रेम्णाऽस्ति मे संस्तवो
दिष्ट्या तावदुपैति यस्य विषयो हेयोऽप्युपादेयताम्।
एवं सा गुणहीनमप्यभिमतं मां वेत्ति पूर्णं गुणैः
स्पर्शात् स्पर्शमणेरयोऽपि कनकीभावेन युज्येत वा ॥ १० ॥

सुबलः—सखे ! वयं तु जानीमहे—

प्लवन्ते तिर्यञ्चः शिखिहरिणसारीशुकमुखाः
सखायः सख्यो वा जनकजननीभ्रातृसुहृदः।
गवां वृन्दं वृन्दावनधनमपीदं यदनृते
स ते प्रेमा सिन्धुर्भुवनविवरे माति न लघौ ॥ ११ ॥

श्रीकृष्णः—मत्प्रणयबद्धहृदयानां भवतामियं स्नेहपक्षपातिनो दृष्टिः तस्याः प्रेमाणमालक्ष्य विस्मितं तु मे हृदयम् । यतः—

नो भूषणानि, वसनं नहि, नापि लीला
नेपथ्यमण्डनविधि र्न च, नापि कान्तिः ।
तस्याः शरीरमपि नैव तदर्थसिद्ध्यै
कृष्णस्य सर्वमिति सा मनुते मृगाक्षी ॥ १२ ॥

(इति अश्रु मुञ्चति)

सुबलः—(त्वरितम् अश्रु प्रमार्ज्य) सखे ! किमेतत् ?

श्रीकृष्णः—सखे ! श्रूयताम्—

अस्तं यातु दिवाकरो हिमकरः प्राप्नोतु मे दृक्पथम्
राधा सायमुपैष्यतीति सुखदामाशामपुष्यं दिने ।
आसन्ध्यं पुलकाञ्चितः प्रतिपलं तत्सङ्गमेनोत्सुकः
पश्चादुत्कलिकाकुलोऽथ विकलो जातोऽस्मि धैर्यच्युतः ॥ १३ ॥

यतः—

सखीजनापेक्षितया विलम्बते विलम्बते वा पतिसुप्तिकाम्यया ।
उपैत्युपैतीति मया मुहुः कृता, हता वताशा मम लुप्यते धृतिः ॥ १४ ॥

सुबलः—सखे ! कथमेवमुत्ताम्यसि ?
अनतिपतिताभिसारसमया हीयं रजनी ।

यतः—

ज्योत्स्नाया रजताचलद्रवमयीं धारां धरा बिभ्रती
व्यक्तिं नक्तमपि प्रयाति दिनवच्छुभ्राम्बरालम्बिनी ।
तां मन्दानिलयोजनेन शनकैः सुप्त्या समाच्छादय-
न्निष्प्रत्यूहकुलाङ्गनाभिसरणे योग्यो निशीथागमः ॥ १५ ॥

श्रीकृष्णः—(अशृण्वन्निव)

हा ! ज्योत्स्ने ! कवलीकृताऽसि गरलै र्ह ! वंशकृच्चन्द्रम-
स्त्वं वातेरितगोत्रभेदिदहनासक्त्यैवमुष्मायसे ।
रक्षोदन्तविभीषिकां वितनुते व्याकोशपुष्पावली
हा ! वंशि, त्वमपि स्थिताऽसि भुजगीभूता, क्व मे निर्वृत्तिः ॥ १६ ॥

(इति वंशीमुत्सृजति)

सुबलः—(स्वगतम्) नितरामुत्कण्ठितो मे सखा । तदस्याभिमतकर्मणः प्रतीपाचरणं नेदानीं युक्तम् । तिष्ठतु तावदत्रैव वंशी । (प्रकाशम्) सखे ! अकाण्ड एवातिभूमिं गता तवेयमुत्कण्ठा ।

श्रीकृष्णः—नन्वकाण्ड इत्ययुक्तम् । किं न पश्यति भवान्—

शशाङ्को निःशङ्कः पदमकृत मध्येसुरपथम्
न तन्मन्ये राधा बहुविहितबाधा यदणिति ।

सूर्योदय नियमाः ।



(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदानेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय व्यवस्थाविषयकलिपिश्च " श्रीअवधेशप्रसादद्विवेदी कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट " इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विविच्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः ' क्रमशः ' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः ।



परीक्षानिवेदनम्।

अखिल भारतवर्षीयधार्मिकाध्यात्मिकसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य आगामिन्यः सर्वविधाः परीक्षाः सम्वत् १९९४ चैत्रकृष्णद्वादशीत अमावस्यापर्यन्तं (सोममंगलबुधबृहस्पतिवासरेषु) तदनुसारतो मार्च मासस्य २८-२९-३०-३१ दिनेषु गृहीता भविष्यन्ति। परीक्षार्थिभिः स्वसमीपस्थकेन्द्राध्यक्षैः विशेषविवरणं ज्ञातव्यम्। यत्र केन्द्रं न वर्तते तत्र केन्द्रस्थापनार्थं, परीक्षानियमावल्याः परीक्षावेदनपत्रस्य च कृते निम्नलिखितसंकेतेन पत्रव्यवहारो विधेयः। सशुल्क परीक्षावेदनपत्रस्य प्रेषणतिथिः फरवरीमासस्य १५ निश्चिता वर्तते।

सेक्रेटरी—

अ० भारतवर्षीय सं० विश्वविद्यालय,

महामण्डल भवन, जगतगंज वनारस।

Printed by Pt. Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City.
Published by Pt. A. P. Sharma, Bharatdharmamahamandat, Benares.